

Dragan Cvetković

**Ljudski gubici Hrvatske prema popisu
Žrtve rata 1941.-1945. iz 1964. godine.
Analiza trenutačnog stanja
prema do sada obavljenoj reviziji**

Stvarni gubici Hrvatske 1941.-1945. godine

U Saveznom izvršnom vijeću (SIV) je 11. svibnja 1964. održan sastanak na kojemu je usvojeno

da se... obavi opći popis svih žrtava rata..., pogotovo što za sada ne postoji takva konkretna dokumentacija koja bi mogla... poslužiti za podnošenje odštetnih zahtjeva prema Njemačkoj ni u jednoj republici [tadašnje] Jugoslavije. Osobe koje su poginule u kvislinškim organizacijama ne bi se obuhvaćale popisom.¹

Popisom je utvrđeno da su 1941.-1945. na području Jugoslavije stradale 597.323 osobe, od čega je s područja Hrvatske stradalo 194.749 osoba. Popisna komisija je utvrdila da je učinjen čitav niz propusta pri izradi popisnika, pa je obuhvaćeno *samo* 56 do 59 posto osoba koje su trebale biti obuhvaćene popisom [naime, 509.849 osoba, koje su 1941.-1945. sudjelovale u svojstvu mogućih žrtava i/ili stradalnika, pa i počinitelja zločina, nije zbog protoka vremena, manjka svjedoka i sl. popisano, odnosno moglo biti popisano, ili je, čak, na sreću dijelom i preživjelo rat, od čega je 106.220 takvih osoba iz Hrvatske].² Pošto je po-

¹ Arhiv Muzeja žrtava genocida (AMŽG), Beograd, dokument SIV-a. Odluka o popisu je, inače, usvojena 10.6.1964. godine (prema: *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa*, 1966.: 5).

² Popisna je komisija, naime, proračunala da bi popisom, prema njenoj procjeni (koja je dijelom bila zasnovana na dotadašnjim rezultatima, točnije podacima ponekih ranijih popisa), trebalo obuhvatiti od 1.016.000 do 1.066.000 osoba (prema: *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa*, 1966.: 5-23).

pisnik prije svega sačinjen poradi naplate ratne štete od Savezne Republike Njemačke, broj utvrđeno stradalih od 1941. do 1945. bio je *daleko od očekivanoga i do tada*

[Ta je njena procjena u stvari bila zasnovana na procjeni Saveznog zavoda za statistiku u Beogradu, a uz stručnu suradnju i procjenu Dušana Breznika, upravnika tadašnjeg Centra za demografska istraživanja u Beogradu. No, pošto u nju, odnosno u broj osoba koje je trebalo obuhvatiti popisom nisu bili uračunati približno 50.000 stradalih kvislinga i kolaboracionista te približno 40.000 stradalih osobito Roma, ali i Židova o kojima više nitko nije mogao dati podatke o njihovu stradanju, proizlazi da je u Jugoslaviji 1941.-1945. u stvari stradalo, prema tako ustanovljenoj i *ispravljenoj* procjeni, čak od 1.016.000 do 1.156.000 osoba] (prema: *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa, 1966.:* 7).

[Inače, prema odluci SIV-a, organizacijom i izvršenjem popisa rukovodile su popisne komisije: Savezna komisija, formirana 17.6.1964. godine, te potom formirane republičke, kotarske i općinske komisije, u kojima su ponajviše bili zastupljeni predstavnici boračkih te drugih društveno-političkih organizacija i zajednica, kao i predstavnici Jugoslavenke narodne armije te, naposljetku, statističkih organa kao nositelji stručnog dijela poslova u svim fazama popisa. U popisu je, stoga, sudjelovalo više od 30.000 osoba, među kojima je bilo približno 25.000 samih popisivača. A u organizaciji posla najvažnija je bila uloga republičkih komisija koje su organizirale poslove u vezi s popisom na svojim područjima, nastojeći obuhvatiti sve svoje, skupno državljane Jugoslavije koji su od 6.4.1941. do 15.5.1945. stradali kao *žrtve fašističkog terora* i/ili *žrtve rata*: 1. internirani, zatvarani, deportirani, odvedeni na prinudni rad ili zarobljeni, bez obzira jesu li ubijeni, poginuli, umrli, nestali, pa čak i preživjeli, 2. poginuli pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije te 3. Narodnooslobodilačke vojske/NOV i partizanskih odreda/PO Jugoslavije, odnosno, od 1.3.1945. godine, i Jugoslavenke armije (ovdje se, pa i dalje, pak, zbog jednostavnosti koja ne mijenja suštinu izraza, ti pripadnici objedinjuju kraticama NOV i POJ, najčešće samo kraticom NOVJ), kao i savezničkih vojnih formacija (do 15.5.1945. godine, uz one umrle do 15.5.1946. od posljedica ranjavanja, povreda ili bolesti iz razdoblja rata), 4. poginuli i/ili ubijeni u svojstvu civilnih osoba pri borbama i/ili bombardiranjima te 5. zbog izravnog terora neprijatelja/okupatorâ i njihovih suradnika u vrijeme rata] (prema: *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa, 1966.:* 5-7).

važeceg broja o 1.706.000 stradalih,³ pa je odlučeno da se stavi embargo na njegovo korištenje. Zabrana je trajala gotovo 30 godina (do 1992. godine), što je rezultiralo gubljenjem dragocjenog vremena i umanjilo mogućnost utvrđivanja *pravog broja* žrtava i stradalnika zbog biološkog nestanka svjedoka.

Koristeći se raznovrsnom arhivskom građom (fondovi Arhiva Jugoslavije/AJ, sada Srbije i Crne Gore/ASiCG, Fond 54, Reparacijska komisija pri Vladi FNRJ, i Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatorâ i njihovih pomagača..., te Arhiva Srbije, Komesarijat za izbjeglice i preseljenike Ministarskog savjeta Milana Nedića, kao i građa iz Arhiva Svetog Sinoda Srpske pravoslavne crkve, Arhiva Vojno-[h]istorijskog instituta, sada oružanih snaga SiCG, Beograd...), crkvenim knjigama, kronikama i monografijama pojedinih oblasti te općina i naselja, općinskim dokumentacijama i popisima SUBNOR-a, anketnim formularima u Muzeju žrtava genocida (MŽG) u Beogradu otpočeo je 1995. rad na reviziji popisa, a po ugledu na Muzej *Jad Vashem* u Jeruzalemu i Memorijalni muzej holokausta (*USHMM*) u Washingtonu. Revizijom su obuhvaćene sve osobe koje su živjele, odnosno stradale na prostoru Jugoslavije 1941.-1945. bez obzira na etničku, nacionalnu, političku, vjersku ili vojnu pripadnost, čime se ispravlja osnovna greška nepopisivanja kvislinga i kolaboracionista te članova njihovih obitelji. Ispravka je usmjerena i na utvrđivanje počinitelja zločina, što nije činjeno 1964. godine, na utvrđivanje broja stradalih Roma, koji nisu posebno popisivani, i na otklanjanje netočnosti u podacima, što sve dovodi do promjenjivosti podataka.

³ Usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, 54-1-3, Reparacijska komisija pri Vladi FNRJ.

Ako se prihvati procjena Popisne komisije da je popisom obuhvaćeno od 56 do 59 posto onih koje je trebalo popisati i ako ona vrijedi za sve [nacionalnosti i] dijelove Jugoslavije 1941.- 1945. godine, dolazi se do *broja stradalih iz Hrvatske* koji se kreće između 330.083 osobe i 347.766 osoba. [Među njima je od 165.646 do 174.520 stradalih Srba, od 123.422 do 130.034 stradala Hrvata i od 19.142 stradala do 20.168 stradalih Židova,⁴ kojima treba pribrojiti i od 21.873 do 23.044 stradala *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*].⁵ Do sada je, pak, za područje Hrvatske *utvrđen broj* od 213.396 stradalih osoba⁶ (18.647 novoodređenih ili povećanje u odnosu na popis za 9,6 posto; u stvari broj je novoodređenih veći jer je izvjestan broj stradalih osoba iz popisa izbačen kao duplikat), što čini od 61,4 do 64,7 posto od procijenjenoga broja stradalih iz Hrvatske. Daljnjim radom na reviziji popisa trebalo bi poimeno obuhvatiti preostalih od 35,3 do 38,6 posto stradalih (između 116.687 i 134.370 osoba), odnosno ustanoviti je li navedena procjena odgovara stvarnim gubicima Hrvatske.

Da bi se lakše shvatio omjer stradanja potrebno je utvrditi i *broj stanovnika tadašnje Hrvatske* te, posebno, nacionalnu strukturu stanovništva, a zbog izrazitih disproporcija u stra-

⁴ [Dosadašnja iskustva u radu na reviziji popisa pokazuju da je za stradale Židove popis izrađen ponešto kvalitetnije negoli za stradale svih ostalih nacionalnosti, pa je i stvarna procjena njihova stradanja stoga i niža, odnosno odnosi se na ili obuhvaća od 17 do 18 tisuća stradalih Židova].

⁵ [Popisom je, pak, bilo utvrđeno 194.749 stradalih osoba: 97.731 stradalih Srbin, 72.819 stradalih Hrvata i 11.294 stradala Židova, uz 12.905 stradalih *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*] (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa*, 1966.: 23).

⁶ Usp, AJ, sada ASiCG, Beograd, 179-2095-2867, *Žrtve Drugoga svjjetkog rata 1941.-1945. godine*, popis, i AMŽG, Beograd, *Hrvatska – žrtve*.

danju pojedinih kategorija stanovnika. Broj stanovnika Hrvatske i njihova nacionalna struktura mogu se, međutim, samo statistički procijeniti pošto popis stanovništva 1941. nije rađen, pa se izračunavanja obavljaju na temelju rezultata popisa iz 1921., 1931. [i 1948.] godine, što dovodi do različitih rezultata u raznih autora, tim prije što su i sami navedeni popisi rađeni prema različitim metodologijama. Bogoljub Kočović je, primjerice, procijenio da je 1941. na području Hrvatske živjelo 3.796.000 stanovnika, među kojima je bilo 2.746.000 Hrvata (72,3), 718.000 Srba (18,9), 22.000 Židova (0,6) i 310.000 (8,2 posto) *svih ostalih* (Kočović, 1985.: 143). A procjena Vladimira Žerjavića je 3.780.000 stanovnika, među kojima je bilo 2.735.000 Hrvata (72,4), 703.000 Srba (18,6), 22.000 Židova (0,6) i 320.000 (8,4 posto) *ostalih* (Žerjavić, 1989.: 39), dok je, naposljetku, u studiji Životija Đorđevića, čija je procjena prilično nepouzdana sa stajališta znanstvene kritike, taj broj stanovnika procijenjen na 3.906.000, među kojima je bilo 2.636.000 Hrvata (67,5), 913.000 Srba (23,4), 22.000 Židova (0,6) i 335.000 (8,5 posto) *svih ostalih* (Đorđević, 1997.: 165). Kada je, pak, riječ o broju srpske populacije u tadašnjoj Hrvatskoj treba uzeti u obzir i da je broj Srba tijekom rata manji zbog prisilnog iseljavanja, deportiranja i bijega zbog spašavanja života⁷ tog dijela stanovništva u Srbiju,⁸ čime se uvećava užas [stradanja preostalih, odnos-

⁷ [Isto, naravno, vrijedi, i u slučajevima prisilnog iseljavanja, deportiranja te bijega i ponekih pripadnika drugih nacionalnosti, primjerice – osobito 1944. i 1945. godine – Nijemaca i Talijana, no o njima ovdje nije riječ].

⁸ Deportacije su primjenjivane i prije odluke Zagrebačke konferencije od 4. lipnja 1941. o preseljenju 30.000 Srba iz Hrvatske u Srbiju, iako je najveći dio *hrvatskih Srba* u nju stigao bježeći od terora. Procjene o broju izbjeglih Srba tijekom 1941. iz Nezavisne Države Hrvatske (NDH) dostižu

no] i obavljenog genocida nad dijelom preostalih, [onih koji nisu, primjerice, stradali kao pripadnici četničkih, partizanskih i drugih jedinica].

Unatoč navedenim nedostacima popis je, djelomično revidiran, veoma indikativan po podacima koje pruža. *Najviše gubitaka* zabilježeno je 1942. kada je, od 213.396 stradalih osoba iz Hrvatske, život izgubilo 55.698, što je 26,1 posto ukupno stradalih.⁹ U sedam [točnije osam] hrvatskih regija je, pak, tijekom rata stradalo 207.820 osoba (*Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa, 1966.:* 42). Razlika od 5576 stradalih (207.820 – 213.396) posljedica je neutvrđenih općina rođenja za taj broj prijavljenih osoba. Prvobitna razlika, prema popisu iz 1964. godine, iznosila je 6871 osobu, ali je taj broj u međuvremenu umanjen dopunom podataka.

Inače, *pregled godišnjih stradanja prema regijama* je sljedeći (odnosi se na 206.820 osoba, jer za 1000 stradalih nije znana regija nego samo stradanje u Hrvatskoj), odnosno prikazan je u tablici (tab.) 1 na sljedećoj stranici.

Nacionalna struktura stradalih pokazuje da je s područja Hrvatske život izgubilo 114.709 Srba, što je 53,8 svih stradalih; slijedi 72.261 stradali Hrvat (33,9) i 11.599 stradalih Židova (5,4), dok je *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti* stradalo 14.827 (6,9 posto). A *spolna struktura* stradalog

broj od 200.000 ljudi, od kojih je samo dio iz Hrvatske (usp. Dedijer – Miletić, 1989.: 29).

[Uz ove procjene, naravno, postoje i druge, primjerice u hrvatskoj historiografiji – uključivo i one za cjelinu razdoblja od 1941. do 1945. godine – no one su slične ili neznatno različite, pa se ovdje ne uzimaju u obzir].

⁹ Preostale godine stradanja: 1941. – 35.781 (16,8), 1943. – 48.996 (23,0), 1944. – 45.808 (21,4) i u početku 1945. – 27.113 (12,7 posto).

stanovništva Hrvatske, bez 126 stradalih neutvrđena spola, pokazuje da je stradalo 152.695 muškaraca (71,6) i 60.575 žena (28,4 posto).

Tablica 1: *Stradanja prema godinama rata u hrvatskim regijama*

Hrvatska	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Slavonija, % u Hrv.	5922 16,6	23.446 42,1	6.600 14,1	8.570 20,0	5856 23,0	50.394 24,4
Sjeveroz. H., % u Hrv.	5212 14,6	6.024 10,8	3.950 8,5	7.498 17,5	7548 29,7	30.232 14,6
Banija, % u Hrv.	4225 11,8	7.263 13,1	7.352 15,6	4.315 10,0	2036 8,0	25.191 12,2
Kordun, % u Hrv.	7948 22,2	9.838 17,7	7.607 16,1	2.131 5,0	1565 6,2	29.089 14,0
Lika, % u Hrv.	9184 25,7	3.728 6,7	6.196 13,1	4.882 11,4	2174 8,4	26.164 12,7
Gorski kotar, ¹⁰ % u Hrv.	1750 4,9	2.017 3,6	3.541 7,5	3.578 8,3	2113 8,3	12.999 6,3
Dalmacija, % u Hrv.	1420 4,2	3.293 6,0	11.906 25,1	11.964 27,8	4168 16,4	32.751 15,8

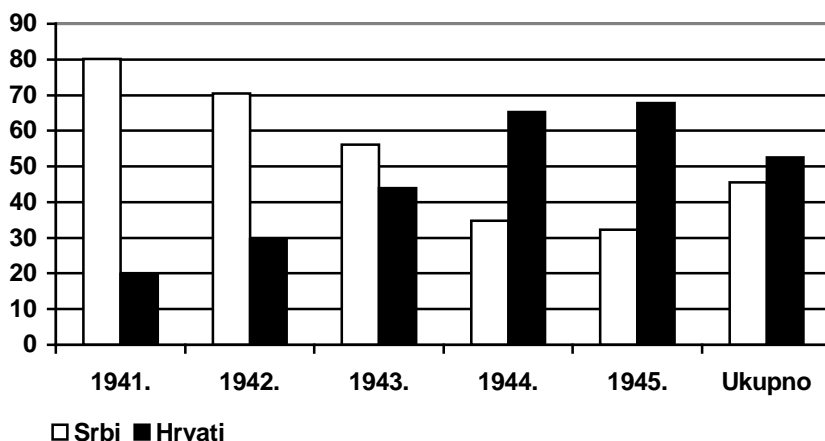
Tijekom rata *u jedinicama NOVJ*¹¹ živote su izgubila 61.833 stanovnika Hrvatske. Nacionalna nam struktura pokazuje da je Hrvata u partizanima poginulo 32.497 ili 52,6 posto, a Srba iz Hrvatske 28.216 ili 45,6 posto, dok je *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti* u partizanima poginulo 1120 ili 1,8 posto. Ovdje se, pak, u tab. 2 i grafikonu (graf.) 1 na sljedećoj stranici navode samo podaci za Hrvate i Srbe.

¹⁰ [Ovdje i dalje Gorski kotar u pravilu obuhvaća i Hrvatsko primorje] (op. ur.).

¹¹ [*Jedinice NOVJ* predstavljaju skupni pojam za sve vojne partizanske formacije najraznolikijih službenih naziva u vrijeme rata, a koje su, u načelu i ponajviše, organizirali i predvodili komunisti].

Tablica 2: *Stradali Hrvati i Srbi u partizanima prema godinama rata*

Hrvatska	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.
Srbi	927	4202	12.507	6.839	3.741
% u Hrv.	80,1	70,5	56,1	34,7	32,2
Hrvati	231	1759	9.770	12.868	7.869
% u Hrv.	19,9	29,5	43,9	65,3	67,8
Ukupno	1158	5961	22.277	19.707	11.610
% u Hrv.	1,9	9,6	36,0	31,9	18,8

Grafikon 1: *Stradali pripadnici NOVJ – nacionalna struktura (Hrvati i Srbi) prema godinama stradanja*

Tijekom rata Hrvatska je izgubila 151.187 civila, ali su u njenih sedam regija registrirane samo 147.454 žrtve (razlika se od 3733 osobe, među kojima su 3693 žrtve bile hrvatske nacionalnosti, javlja kao posljedica neutvrđenih općina rođenja), što je i prikazano u tab. 3 na sljedećoj stranici.

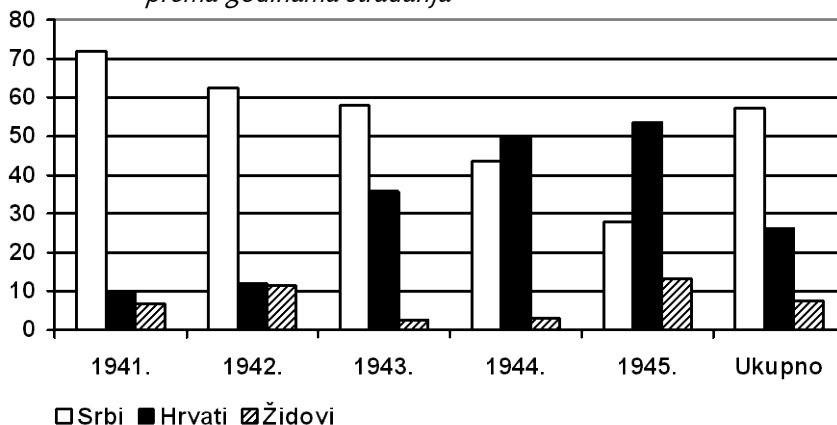
Tablica 3: *Stradanja civila prema godinama rata u hrvatskim regijama*

Hrvatska	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Slavonija	5829	22.784	3943	5406	3444	41.406
% u Hrv.	16,9	45,9	14,9	21,2	22,9	27,4
Sjeveroz. H.	5156	5.674	2557	4230	5268	22.885
% u Hrv.	14,9	11,4	9,7	16,6	35,1	15,1
Banija	4084	6.280	3758	2994	1246	18.362
% u Hrv.	11,8	12,6	14,2	11,7	8,3	12,1
Kordun	7684	8.721	4490	823	785	22.503
% u Hrv.	22,2	17,6	17,0	3,2	5,2	14,9
Lika	8816	2.515	3527	3044	1177	19.079
% u Hrv.	25,5	5,1	13,4	11,9	7,8	12,6
Gorski kotar	1674	1.542	1869	1821	1136	8.042
% u Hrv.	4,8	3,1	7,1	7,1	7,6	5,3
Dalmacija	1247	2.080	5046	5816	988	15.177
% u Hrv.	3,6	4,2	19,1	22,8	6,6	10,0

Nacionalna struktura stradaloga civilnog stanovništva omogućuje, usto, potpuniji uvid u sliku ratnih zbivanja na području Hrvatske. Tijekom rata su stradala 86.493 Srba (57,2) i 39.764 Hrvata (26,3), a stradalo je i 11.497 Židova (7,6 posto), kojima treba pribrojiti i 13.433 žrtve [8,9 posto] *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, među kojima su najbrojniji Romi (5826 osoba), što je i prikazano u tab. 4 i graf. 2 (na sljedećoj stranici) za cijelu Hrvatsku te u tab. 5-11 za sedam hrvatskih regija (na stranicama 62-65).

Tablica 4: *Nacionalna struktura stradalih civila prema godinama rata u Hrvatskoj*

Hrvatska	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	24.854	31.037	15.289	11.127	4186	86.493
% u Hrv.	72,0	62,5	57,9	43,6	27,9	57,2
Hrvati	3.414	6.018	9.469	12.802	8061	39.764
% u Hrv.	9,9	12,1	35,8	50,1	53,6	26,3
Židovi	2.301	5.731	707	761	1997	11.497
% u Hrv.	6,7	11,5	2,7	3,0	13,3	7,6

Grafikon 2: *Civilno stanovništvo Hrvatske – nacionalna struktura prema godinama stradanja*Tablica 5: *Slavonija – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Slavonija	1941.	1942.	1943	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	2924	13.264	2706	3321	1262	23.477
% u Slavoniji	50,2	58,2	68,7	61,4	36,7	56,7
% u Hrv.	8,5	26,7	10,2	13,0	8,4	15,5
Hrvati	684	1.137	735	1437	1350	5.343
% u Slavoniji	11,7	5,0	18,7	26,6	39,2	12,9
% u Hrv.	2,0	2,3	2,8	5,6	9,0	3,5
Židovi	713	3.794	245	228	596	5.576
% u Slavoniji	12,2	16,7	6,2	4,2	17,3	13,5
% u Hrv.	2,1	7,6	0,9	0,9	4,0	3,7

Tablica 6: *Banija – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Banija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	3784	5927	3467	2603	874	16.655
% u Baniji	92,7	94,4	92,2	87,1	69,9	90,7
% u Hrv.	11,0	11,9	13,1	10,2	5,8	11,0
Hrvati	171	213	256	379	336	1.355
% u Baniji	4,2	3,4	6,8	12,7	26,9	7,4
% u Hrv.	0,4	0,4	1,0	1,5	2,2	0,9
Židovi	40	37	19	7	16	119
% u Baniji	1,0	0,6	0,5	0,2	1,3	0,6
% u Hrv.	0,1	0,1	0,1	-	0,1	0,1

Tablica 7: *Kordun – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Kordun	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	6868	7749	4125	499	344	19.585
% na Kord.	89,4	88,9	91,9	60,6	43,8	87,0
% u Hrv.	19,9	15,6	15,6	2,0	2,3	13,0
Hrvati	145	280	351	313	276	1.365
% na Kord.	1,9	3,2	7,8	38,0	35,2	6,1
% u Hrv.	0,4	0,6	1,3	1,2	1,8	0,9
Židovi	16	24	3	3	4	50
% na Kord.	0,2	0,3	-	-	-	0,2

Tablica 8: *Sjeverozapadna Hrvatska – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Sjeveroz. H.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	783	712	439	516	223	2.683
% u S/zap. H.	15,2	12,6	17,1	12,2	4,4	11,7
% u Hrv.	2,3	1,4	1,7	2,0	1,6	1,8
Hrvati	1.684	1.762	1.590	3.068	3.454	11.528
% u S/zap. H.	32,6	31,1	62,1	72,5	65,5	50,3
% u Hrv.	4,9	3,5	6,0	12,0	23,0	7,6
Židovi	1.475	1.781	330	468	1.361	5.415
% u S/zap. H.	28,6	31,4	12,9	11,1	25,8	23,7
% u Hrv.	4,3	3,6	1,2	1,8	9,1	3,6

Tablica 9: *Lika – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Lika	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	8572	2200	3148	2593	952	17.465
% u Lici	97,2	87,3	89,2	85,3	80,7	91,5
% u Hrv.	24,8	4,4	11,9	10,2	6,3	11,5
Hrvati	175	292	350	413	210	1.440
% u Lici	2,0	3,3	9,9	13,6	17,8	7,5
% u Hrv.	0,5	0,6	1,3	1,6	1,4	1,0
Židovi	34	54	12	10	7	117
% u Lici	0,4	2,1	0,3	0,3	0,6	0,6
% u Hrv.	0,1	0,1	-	-	-	0,1

Tablica 10: *Gorski kotar i Hrvatsko primorje – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

G.kot.-H.pr.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	1071	451	566	630	267	2.985
% u Gorsk.k. - Hrv.primor.	64,1	29,3	30,3	34,6	23,4	37,1
% u Hrv.	3,1	0,9	2,1	2,5	1,8	2,0
Hrvati	174	966	1.250	1.152	831	4.373
% u Gorsk.k. - Hrv.primor.	10,4	62,7	66,8	63,3	72,9	54,4
% u Hrv.	0,5	1,9	4,7	4,5	5,5	2,9
Židovi	13	23	17	4	6	63
% u Gorsk.k. - Hrv.primor.	0,8	1,5	0,9	0,2	0,5	0,8
% u Hrv.	-	-	0,1	-	-	-

Tablica 11: *Dalmacija – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Dalmacija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	842	724	831	955	247	3.599
% u Dalm.	67,4	34,8	16,5	16,4	24,9	23,7
% u Hrv.	2,4	1,5	3,1	3,7	1,6	2,4
Hrvati	381	1.323	3.778	4.463	722	10.667
% u Dal.	30,5	63,6	74,8	76,7	73,1	72,2
% u Hrv.	1,1	2,7	14,3	17,5	4,8	7,3
Židovi	10	16	77	40	7	50
% u Dal.	0,8	0,8	1,5	0,7	0,7	1,0
% u Hrv.	-	-	0,3	0,2	-	0,1

[*Pregled po hrvatskim regijama* pokazuje, dakle, da najviše stradalih srpskih civila potječe iz Slavonije: 27,1, potom Korduna: 22,6, Like: 20,2 i Banije: 19,3 posto, dok ih je znatno manje iz Dalmacije: 4,2, Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem: 3,5 i Sjeverozapadne Hrvatske: 3,1 posto. Među stradalima hrvatskim civilima, pak, u većem broju, dakle i postotku stradaju oni iz Sjeverozapadne Hrvatske: 29 i Dalmacije: 26,8 posto, potom Slavonije: 13,4 i Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem: 11 posto, a u manjem broju, dakle i postotku oni iz Like: 3,6 posto te Banije i Korduna: po 3,4 posto, dok je onih neutvrđene općine, dakle i regije porijekla i/ili boravka/prebivališta 9,4 posto (3693 osobe). Ako se potonji statistički zanemare, onda stradali hrvatski civili zadržavaju redoslijed stradanja prema hrvatskim regijama, no s većim postocima stradanja: ponajviše stradalih je iz Sjeverozapadne Hrvatske: 32 i Dalmacije: 29,6 posto, potom Slavonije: 14,7 i Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem: 12,1 posto, a ponajmanje ih je iz Like: četiri posto te Banije i Korduna: po 3,8 posto. Stradali židovski civili, naposljetku, uglavnom su iz Slavonije: 48,5 i

Sjeverozapadne Hrvatske: 47,1 posto, a samo ih je 4,4 posto iz drugih hrvatskih regija i/ili neutvrđene regije].

Spolna struktura stradaloga civilnog stanovništva, bez 126 žrtava neutvrđena spola, pokazuje nam, pak, da su na području Hrvatske stradale 55.553 žene (36,7), dok je muškaraca stradalo 95.508 (63,3 posto). *Ukrštanje s nacionalnom strukturom*, ondje gdje se ono dalo uspostaviti, daje i potpuniju sliku, prikazanu u tab. 12.

Tablica 12: *Spolna struktura stradalih civilnih žrtava prema nacionalnostima*

Hrvatska	Srbi	%	Hrvati	%	Židovi	%
muškarci	53.469	61,8	28.954	72,8	5.410	47,1
žene	32.986	38,2	10.806	27,2	6.069	52,9

Židovsko stanovništvo podvrgnuto genocidu prema njemačkom primjeru od prvoga je dana rata uništavano u potpunosti, pa je kod njega čak zabilježen veći postotak stradalih žena negoli muškaraca (51,8:48,2). Kod srpskog se stanovništva, pak, ponajviše također kao posljedica genocida, [što je već spomenuto], nad većim dijelom tog stanovništva, javlja veći postotak stradalih žena u odnosu na hrvatsko stanovništvo: ta razlika u Hrvatskoj iznosi 11 posto (38,2:27,2). Odnos u broju stradalih žena srpske i hrvatske nacionalnosti je 3:1. Broj stradalih žena srpske nacionalnosti varira od regije do regije, a ponajviše su stradale u regijama Korduna i Banije, gdje u stradanju sudjeluju sa 40,6 posto (7951:11.630) i 39,6 posto (6589:10.059). Veoma su slična stradanja i u regijama Slavonije i Like: 38,9 posto (9115:14.356) i 38,8 posto (6761:10.686). A manji je postotak stradanja Srpkinja u odnosu na prosjek u Hrvatskoj samo u regijama koje su se nalazile u talijanskoj okupaciji-

skoj zoni..., pa ih je u Dalmaciji i Gorkom kotaru s Hrvatskim primorjem stradalo 25,9 posto (932:2666) i 26,7 posto (797:2187). Naposljetku, kod hrvatskog se stanovništva postotak stradalih žena uglavnom kreće između 27 i 30 posto. Hrvatice su ponajviše stradale u regijama Dalmacije, gdje čine 29,5 posto stradalih (3237:7728), i Sjeverozapadne Hrvatske, gdje u stradanju sudjeluju sa 27,3 posto (3147:8375) u odnosu na mušku populaciju.

Djeca u ukupnom stradanju srpskih civila sudjeluju s 20.687 žrtava (23,9 posto). *Reproduktivni dio srpskog stanovništva*, od 15 godina do 44 godine starosti, sudjeluje s 38.046 ili 44 posto u broju stradalih. *Radno sposobno stanovništvo*, od 15 godina do 64 godine starosti, sudjeluje s 58.084 stradalih (67,2 posto), dok je *osoba starijih od 65 godina*, kojih je zbog biološkog čimbenika manje, stradalo 6635 ili 7,7 posto. *Nepoznatih godina starosti* je 1,2 posto stradalih unutar srpskoga civilnog stanovništva.

Među Hrvatima su, pak, stradala 3592 mališana, što čini 9,1 posto hrvatskih žrtava (od toga u Dalmaciji 1791 stradali ili 49,9 posto tih stradalih). *Reproduktivni dio stanovništva* u broju stradalih sudjeluje sa 23.982 osobe (60,3 posto), dok je *radno sposobnog dijela stanovništva* stradalo 32.517 (81,8 posto). *Starijih osoba od 65 godina starosti* stradalo je 2747 (6,9 posto). *Nepoznatih godina starosti* je 2,2 posto stradalih unutar hrvatskoga civilnog stanovništva.

Židovska djeca, pak, ukupno sudjeluju s 1329 (11,6 posto) stradalih. *Reproduktivni dio židovskog stanovništva* u broju stradalih sudjeluje s 3939 (34,3 posto) stradalih, dok je *radno sposobni* stradao 7031 (61,2 posto). Kod *starije populacije* stradalo je 1335 ili 11,6 posto osoba. *Nepoznatih godina starosti* je 15,6 posto stradalih unutar židovskoga civilnog stanovništva.

Odnos u stradanju između srpskoga i hrvatskog stanovništva kod djece je 6:1, kod reproduktivnog dijela 8:5 (1,6:1), kod radno sposobnog dijela 9:5 (1,8:1), a kod starije populacije 5:2 (2,5:1).

Identifikacija počinitelja zločina nad civilnim stanovništvom također predstavlja problem. Od 151.187 počinjenih zločina nad civilima poznat je počinitelj za 77.192 žrtve ili 51,1 posto žrtava. *Najpovoljnija* je u statističkom pogledu *situacija* kod Židova kod kojih je ostalo nepoznato samo 4075 počinitelja (35,4 posto). Kod Srba, koji čine najbrojniju skupinu među žrtvama, postignut je *polovičan uspjeh*: preostaje još pronaći *samo* 42.320 počinitelja zločina ili njih 48,9 posto. Mnogo je *lošije stanje* kod Hrvata: broj neutvrđenih počinitelja zločina je 25.906 ili 65,1 posto.

Srbi su, izraženo u postocima, ponajviše stradali od ustaša. Od 44.173 stradala kod kojih je poznat počinitelj zločina njih 39.822 ili 90,2 posto žrtava je stradalo od ustaša. Nijemci su odgovorni za smrt 3373 civila (7,6), a Talijani za smrt 381 srpskog civila (0,9 posto). Jugoslovenska/Jugoslavenska vojska u otadžbini (JVO) i četnici odgovorni su, uglavnom u obračunu s političkim neistomišljenicima, za smrt 262 stradala ili 0,6 posto stradalih Srba. Iako žrtve pobijene od strane NOVJ nisu 1964. popisivane, revizijom je do sada utvrđeno da je ta strana, iako je broj realno mnogo veći, odgovorna za smrt 43 (0,1 posto) civila srpske nacionalnosti.

Kod hrvatskog je stanovništva, pak, od 13.858 osoba čije su ubojice poznate njih 6791 ili 49 posto pobijeno od ustaša. Slijede Nijemci, koji su odgovorni za smrt 4656 (35,1) civila, i Talijani, koji *na duši nose* 1786 Hrvata (12,9 posto). Oštro im suprotstavljeni *srpski nacionalni pokret*,

oličen u djelovanju JVO i četnika, odgovoran je za smrt 239 Hrvata, što je 1,7 posto usmrćenih civila.

Ustaše su odgovorne za smrt 4355 Židova, što je 58,7 posto od 7422 stradala kod kojih je ustanovljen počinitelj zločina, dok su Nijemci odgovorni za smrt 2971 židovskog civila ili 40 posto židovskih civila. *Veoma malo* Židova je stradalo od Talijana, njih 39 ili 0,5 posto.

Ustaše prednjače među počiniteljima zločina nad civilnim stanovništvom i odgovorni su za smrt 62.177 osoba, što je 41 posto od svih i, čak, 80,5 posto od identificiranih zločina. Nacionalna struktura žrtava pokazuje da su među njima najbrojniji Srbi (39.822 stradala), što čini 64,1 posto od do sada utvrđenih ustaških zločina. Najviše je stradalih iz Slavonije: 14.356 žrtava (36,1), Banije: 8352 žrtve (21), Korduna: 8176 žrtava (20,5) i Like: 6552 žrtve (16,5 posto žrtava). Ustaše su, dalje, u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj pobili 1196 Srba, što je tri posto Srba-ustaških žrtava u tadašnjoj Hrvatskoj, a u Gorskom kotaru s Hrvatskim primorjem 793 Srbina (dva) i Dalmaciji 694 Srba (1,7 posto). Nakon Srba ponajviše je stradalo hrvatsko stanovništvo sa 6781 pobijenih, što je 10,9 posto od svih do sada utvrđenih ustaških zločina na području tadašnje Hrvatske. Ubijajući komuniste i antifašiste ustaše su najviše zločina počinili u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 3235 žrtava (47,7 posto), dok su u Slavoniji odgovorni za smrt 1763 osobe, što čini 26 posto od njihovih zločina nad Hrvatima. Na posljetku, židovsko stanovništvo sa 4355 pobijenih od strane ustaša predstavlja sedam posto njihovih zločina. Najviše je stradalih iz Slavonije (2552 ili 58,6 posto) i Sjeverozapadne Hrvatske (1567 ili 36 posto).

Njemačke oružane snage su jedina okupacijska sila koja je na području Hrvatske djelovala tijekom čitavog rata: tada

su usmrtili 11.595 civila, što je 7,7 posto počinjenih i 15 posto identificiranih zločina. Najveći broj stradalih čine Hrvati (4856, što je 41,9 posto do sada identificiranih zločina Nijemaca), većinom iz regija Dalmacije (1248 ili 25,7 posto) i Sjeverozapadne Hrvatske (1143 ili 23,5 posto). Stradala su i 3383 Srbina iz Hrvatske (u Slavoniji 31 posto ili 1050 žrtava, na Kordunu 23,2 posto ili 786 žrtava i Baniji 20,7 posto ili 700 žrtava te u Lici 12,9 posto ili 435 žrtava, dok ih je 12,2 posto ili 412 žrtava stradalo u drugima hrvatskim regijama), što čini 29,2 posto počinjenih zločina. Nijemci su odgovorni i za smrt 2971 Židova iz tadašnje Hrvatske, što je 25,6 posto njihovih zločina. Najviše je stradalih iz regija Slavonije (1885 ili 63,4 posto žrtava) i Sjeverozapadne Hrvatske (982 žrtve ili 33,1 posto žrtava).

Talijanske okupacijske snage na području NDH djelovale su u sklopu *svoje* okupacijske zone tijekom prve tri godine rata, pri čemu su odgovorne za smrt 2303 osobe, što je 1,5 posto počinjenih i tri posto do sada identificiranih zločina. Nacionalna struktura stradalih pokazuje da je najviše žrtava među Hrvatima: 1786 osoba, što je 77,6 posto žrtava stradalih od Talijana. Primorska područja u kojima je anti-fašistički pokret među Hrvatima uzeo najviše maha podnijela su i najveće žrtve. Gorski kotar s Hrvatskim primorjem je izgubio 948 civila (53,1), dok su u Dalmaciji stradala 564 civila (31,6 posto žrtava hrvatske nacionalnosti). Iza Hrvata po broju stradalih slijede Srbi koji su ostali bez 381 osobe, što je 16,5 posto žrtava stradalih od Talijana. Najviše stradalih Srba je iz Like (166 ili 43,6 posto) i Dalmacije (113 ili 29,7 posto), potom iz Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem (50 ili 13,1 posto) i Korduna (43 ili 11,3 posto). Za razliku od Nijemaca i ustaša koji su izrazili težnju potpunog uništenja Židova, Talijani nisu u praksi rabili ekstremni anti-

semitizam, pa su odgovorni za smrt *samo* 39 pripadnika židovske zajednice.

JVO i četnici, uhvaćeni u vrtlog antifašističkoga i oslobodilačkog te građanskog [i revolucionarnog] rata, eksponiraju se kao jedinstveni [veliko]srpski [i jugoslavenski] monarhistički pokret, [koji u ratu, uz ostale, najvećim neprijateljima smatra partizanski, dijelom komunistički, s jedne, i ustaški pokret, s druge strane]. Djelujući na dijelu područja srpskoga etničkog prostora u sklopu tadašnje Hrvatske, a boreći se za očuvanje njegova shvaćanja *srpskoga nacionalnog bića*, taj je pokret (JVO i četnici), često se služeći *mimikrijom*, prikrivenom ili otvorenom kolaboracijom [s okupatorimâ, pa čak, primjerice, i s organima vlasti NDH], odgovoran za smrt 508 civila, što je 0,3 posto počinjenih i 0,7 posto identificiranih zločina. Tragedija srpskog naroda u Hrvatskoj doživljava svoj vrhunac u međusobnome ubijanju dvije ideološki suprotstavljene strane. Srbi iz Hrvatske, sa 262 ubijene osobe, predstavljaju 51,6 posto od do sada identificiranih žrtava stradalih od četnika, a najviše ih je iz Like (194 žrtve ili 74 posto žrtava) i Dalmacije (39 ili 14,9 posto žrtava). Od 239 stradalih Hrvata, što je 47 posto zločina četnika, najveći dio potječe iz Dalmacije (159 ili 66,3 posto) te njoj susjednih regija: Like (35 ili 14,6 posto) i Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem (20 ili 8,3 posto).¹²

¹² Ovi brojevi stradalih Hrvata i Srba od četnika u Hrvatskoj 1941.-1945. uvelike se razlikuju, odnosno znatno su manji od onih koje je, primjerice, utvrdio Igor Graovac, suautor ove knjige, no time oni ne gube na vrijednosti: ovdje navedeni brojevi odnose se, naime, samo na one stradale Hrvate i Srbe od četnika koji su utvrđeni *Popisom žrtava rata 1941.-1945.* iz 1964. godine i njegovom dosadašnjom revizijom, što dodatno ukazuje na već naglašene njegove manjkavosti i širinu obuhvata (op.ur.).

Civilno stanovništvo Hrvatske je najviše *stradalo u logorima*, u kojima je živote izgubilo 62.016 osoba, što je 42,5 posto od stradalih kod kojih je poznata kategorija stradanja. Od stradalih u logorima veliku većinu čine Srbi (26.350 ili 42,5 posto), a potom Hrvati (13.099 ili 21,1 posto stradalih logoraša iz Hrvatske). Gotovo svi do sada identificirani Židovi koji su stradali u logorima, [njih 95,6 posto], obuhvaćaju 10.991 žrtvu, što čini 17,7 posto svih stradalih logoraša iz Hrvatske. [Preostalih 11.576 ili 18,7 posto stradalih logoraša odnosi se na pripadnike *ostalih i nepoznatih nacionalnosti*].

Najveći je dio logoraša iz Hrvatske stradao u *Sabirnome i radnom logoru Jasenovac*,¹³ gdje je život, [prema podacima

¹³ Do sada je revizijom ustanovljeno da su u *Sustavu logora Jasenovac* život izgubile 79.872 osobe, od kojih je 47.679 Srba (59,7), 11.111 Židova (13,9), 7745 Roma (9,7), 6319 Hrvata (7,9), 919 *Muslimana* (1,2) i 6099 *svih ostalih* (7,6 posto).

[U vezi s pitanjem *Sustava logora Jasenovac*, odnosno neodrživosti tog pojma, jer riječ je, u užem smislu, samo o logorima *Jasenovac* (1941.-1945.) i *Stara Gradiška* (1942.-1945.), koji su jedini postojali gotovo cijelo vrijeme trajanja NDH, usp., primjerice, Kevo, 2005.: 573-589] (op. ur.).

[Važno je, usto, napomenuti da je u historiografiji i publicistici poklonjena velika pozornost stradanjima u *Jasenovcu*, pri čemu se upozorava, primjerice, i na dosad nedovoljno pronađeni broj masovnih grobnica, na navođenja većinom pojedinačnih, a ne masovnih ubojstava žrtava, te na dvojbenu vjerodostojnost nekih popisnih rezultata, u kojima se, među žrtvama iz *Jasenovca*, nalaze i one stradale na drugim mjestima. A kada je riječ o brojevima stradalih u *Jasenovcu*, oni se, primjerice, kreću, od minimalnih 20.000 kod Franje Tuđmana do maksimalnih 1.110.929 kod Radomira Bulatovića (prema: Mirković, 1999.). Osobnom identifikacijom žrtava i stradalnika, pak, uza sve nedostatke, primjerice i *Popisa žrtava rata 1941.-1945.* iz 1964. godine te njegove revizije, pa i manjka adekvatnih izvora, moguće je utvrditi pouzdani, doduše nikad *konačni* broj stradalih, pa i onih u logorima, još uže *Jasenovcu*, te je gotovo nemoguće suvislo braniti

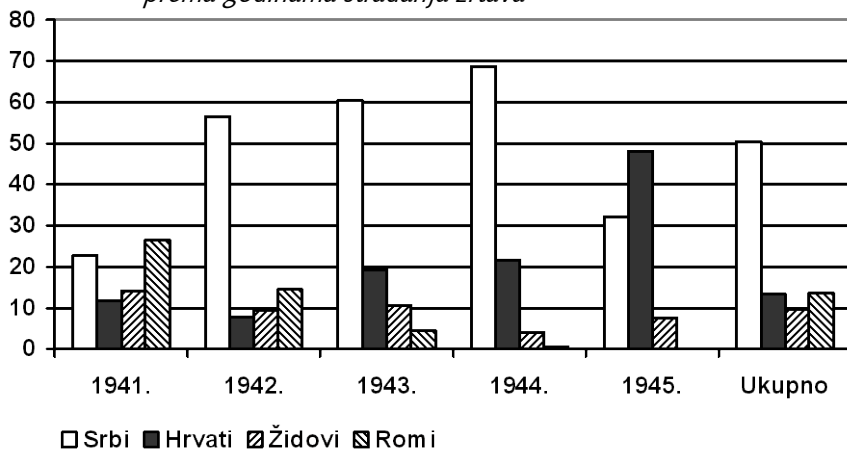
iz *Popisa žrtava rata 1941.-1945.* iz 1964. godine], izgubilo 41.467 osoba, što predstavlja 66,9 posto te kategorije stradalih. *Sustav logora* je bio *najaktivniji* tijekom prve dvije godine rata kada je u njemu život izgubilo 32.085 logoraša,¹⁴ što čini 77,4 posto svih iz te kategorije stradalih. Većina stradalih u *Sustavu logora Jasenovac* su Srbi iz Hrvatske (20.926 ili 50,5 posto ubijenih logoraša), od kojih je najveći dio stradao 1942. kada je ubijeno 14.108 osoba ili njih 67,4 posto. Inače, stradanja su po godinama sljedeća, a prikazana su u tab. 13 i graf. 3 (na sljedećoj stranici).

Tablica 13: *Nacionalna struktura stradalih civila u Jasenovcu prema godinama stradanja žrtava*

<i>Jasenovac</i>	Srbi	Hrvati	Židovi	Romi
1941.	1622	850	1005	1880
%	22,7	11,9	14,1	26,4
1942.	14.108	1956	2358	3630
%	56,5	7,8	9,4	14,5
1943.	1441	461	252	106
%	60,4	19,3	10,6	4,4
1944.	2829	896	169	22
%	68,7	21,7	4,1	0,5
1945.	926	1384	222	-
%	32,2	48,1	7,7	-
Ukupno	20.926	5547	4006	5638
%	50,5	13,4	9,7	13,6

bilo koji manji broj od onoga tako utvrđenoga. Ovdje navedeni podaci, u tom sklopu, predstavljaju, što je već spomenuto, dosegnuto stanje revizije o broju stradalih civila iz Hrvatske 1941.-1945. u logorima: 62.016 spram broja: 59.589 stradalih osoba iz *Popisa žrtava rata... iz 1964. godine*].

¹⁴ Godišnja stradanja u *Jasenovcu* su: 1941. godine – 7131 žrtva (17,2), 1942.- godine – 24.954 žrtve (60,2), 1943. godine – 2386 (5,8), 1944. godine – 4119 (9,9) i u početku 1945. godine – 2877 žrtava (6,9 posto žrtava).

Grafikon 3: *Stradali civili u Jasenovcu – nacionalna struktura prema godinama stradanja žrtava*

Primjetno je da su gotovo svi Romi (97,7) i Židovi (83,9 posto) stradali tijekom prve dvije godine postojanja logora. *Skupina ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (Česi, Rusini, Ukrajinci...), koja u broju stradalih logoraša sudjeluje s 5350 žrtava (12,9 posto), također je stradala tijekom prve dvije godine postojanja logora: tada je stradalo 4676 osoba (87,4 posto), što jasno ukazuje na težnju da se tadašnja Hrvatska očisti od *nehrvata*. Tek posljednje godine rata Hrvati, pak, predstavljaju najbrojniju skupinu među stradalima. Odnos stradalih Srba i Hrvata u *Sustavu logora* je gotovo 4:1. Utvrđena je, nadalje, i spolna struktura stradalih logoraša, prikazana u tab. 14.

Tablica 14: *Spolna struktura žrtava u Jasenovcu prema nacionalnostima*

<i>Jasenovac</i>	Srbi	%	Hrvati	%	Židovi	%	Romi	%
muškarci	11.019	52,7	3700	66,7	2316	57,8	3139	55,7
žene	9.907	47,3	1847	33,3	1692	42,2	2499	44,3

Visoki postotak stradalih žena židovske, romske i srpske nacionalnosti pokazuje težnju ka biološkom uništenju tih nacija na tlu tadašnje Hrvatske. Odnos u broju stradalih logorašica srpske i hrvatske nacionalnosti je 11:2 (5,5:1). Starosna struktura nam pokazuje, pak, da su u logoru život izgubila 10.064 mališana, što je 24,3 posto stradalih. Među njima su najbrojnija djeca srpske nacionalnosti: 5081 žrtva, što je 50,5 posto stradalih mališana i 24,3 posto stradalih srpskih logoraša. Malih Židova je stradalo 712 (7,1 posto stradale djece i 17,8 posto stradalih Židova), koje slijede 132 mališana hrvatske nacionalnosti (1,3 posto stradale djece i 2,4 posto stradalih Hrvata). Malih Roma je u logoru stradalo 4139 ili 41,1 posto stradale djece (usp. i Lukić, 2000.: 4), što je iznimno visoki postotak koji pokazuje da se mora raditi na reviziji podataka za stradale starije Rome. Odnos u broju stradale djece srpske i hrvatske nacionalnosti od 77:2 (38,5:1), kao i gotovo potpuno uništenje židovske i romske zajednice jasno ukazuju na počinjeni genocid.

*

Prezentirani podaci predstavljaju *jasan presjek stradanja stanovništva Hrvatske 1941.-1945.* prema trenutnom stanju djelomično revidiranog popisa iz 1964. godine. Što kao posljedica genocida ili otpora genocidu, a kroz borbu protiv NDH i okupacije zemlje te, i zbog toga, sudjelovanja u antifašističkome i oslobodilačkom te građanskom [i revolucionarnom] ratu, srpsko je stanovništvo iz Hrvatske, [u sklopu borbe i za obnovu Jugoslavije], podnijelo najveće gubitke tijekom rata. S približno 20 posto stanovništva tog područja, iako je realno tijekom rata taj postotak bio manji, gubici Srba čine 53,8 posto (114.709) ukupno stradalih i

57,2 posto stradalih civila (žrtava). Ako se uzme u obzir da je odnos stradalih civila (žrtava) prema stradalima u vojnim formacijama NOVJ (stradalnicima) 3:1, kao i to da je 90,2 posto civila ubijeno od strane ustaša jasno se vidi težnja ka biološkom uništenju Srba u tadašnjoj Hrvatskoj, [točnije samo u NDH]. Iako u broju stanovnika sudjeluju s približno 70 posto, Hrvati, pak, čine 33,9 posto (72.261) ukupno stradalih i 26,3 posto stradalih civila (žrtava). Odnos u stradanju civilnog stanovništva (žrtava) i pripadnika NOVJ (stradalnika) je 6:5 (1,2:1). Naposljetku, židovska je zajednica u Hrvatskoj, koja tada, [ali samo u obliku NDH], slijedi njemački primjer, gotovo potpuno uništena. Sa svega 0,6 posto u ukupnom broju stanovnika, Židovi čine 5,6 posto ukupno stradalih i čak 7,6 posto stradalih civila (žrtava).

A s obzirom da je riječ o stvarnima ratnim gubicima, na budućim istraživanjima demografa je da utvrde – [uz ono što su dosad utvrdili] – demografske gubitke Hrvatske 1941.-1945. i odgovarajuću nacionalnu strukturu gubitaka pošto je odnos između srpskoga i hrvatskog stanovništva, kao najvećih nacionalnih skupina, kod djece 6:1, a kod reproduktivnog dijela stanovništva 8:5 (1,6:1).

Stradalo stanovništvo Hrvatske 1941.-1945. u njemačkim koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije

Među temama koje nisu na adekvatan način obrađene u historiografiji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), pa ni u [drugim] historiografijama nakon njena raspada svakako spada i ona koja se odnosi na stradale *Jugoslaveni* u njemačkim koncentracijskim logorima. Saznanja o tome su uglavnom *maglovita*, većim dijelom zasnovana na memoarskim iskazima preživjelih te dokumentima Komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatorâ i njihovih pomagača te *Crvenog križa* (međunarodnoga i saveznog, kao i njegovih republičkih organizacija). U njima navedene procjene o broju tih žrtava su aproksimativne, često veoma različite i kontradiktorne te, u ovisnosti od izvora, variraju od minimalnih do maksimalnih procjena za svaki od logora. Svjetska se historiografija, pak, u mnogo većoj mjeri bavila ovim pitanjem, ali se u njenim rezultatima istraživanja na žalost veoma rijetko i uglavnom usputno spominje stradanje logoraša sa prostora tadašnje, dakle Kraljevine Jugoslavije. Djelomični izlaz iz takva stanja pokušaj je iz sredine 80-ih godina 20. st. kada je pokrenut obimno zamišljeni projekt *Jugoslaveni u fašističkim logorima, zatvorima i pokretima otpora drugih zemalja*, čiji je nositelj bio Institut za savremenu istoriju iz Beograda, a iza kojega je ostalo nekoliko značajnijih monografija o tome. No, njegovo je okončanje prije ostvarenja cjelovitih, odnosno ukupnih rezultata, ostavilo otvorenima mnoga pitanja, jer mnogi logori

nisu obuhvaćeni, dakle ni obrađeni u dosad objavljenim radovima. Manjak preciznijih podataka o tim stradalim logorašima s područja tadašnje Jugoslavije automatski se odrazio i na manjak istih podataka za područje Hrvatske.

I ovaj je pregled stradalih iz Hrvatske u njemačkima koncentracijskim logorima nastao na temelju [već spomenutog], a djelomično revidiranoga popisa *Žrtve rata 1941-1945. godine...* iz 1964. godine. Ovdje se, uz pregled broja stradalih u pojedinim logorima,¹ daje i analiza prema godinama njihova stradanja (uz nacionalnu i spolnu strukturu žrtava), a koji se stavljaju u opći kontekst stradanja stanovništva tadašnje Hrvatske. Analiza se, uza svo dužno poštovanje i prema stradalima u njemačkima koncentracijskim logorima na području tadašnje Jugoslavije, kao i u logorima drugih okupacijskih sila ili kvislinških režima, odnosi samo na one stanovnike Hrvatske koji su stradali u njemačkima koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije. Popisom je do sada identificirano 7655 osoba iz Hrvatske koje su izgubile život u nekome od njemačkih koncentracijskih logora izvan područja Jugoslavije i one čine 3,6 posto žrtva od svih do sada identificiranih stradalih stanovnika Hrvatske (revizijom je popisa, naime, do sada identificirano 212.729 tih osoba).²

¹ Postoji mogućnost da pojedine osobe i nisu uvijek stradale u navedenim logorima jer su Nijemci često prebacivali logoraše iz jednoga u drugi koncentracijski logor. Iz tih razloga logor u koji je neka osoba bila odvedena, a kako je i prijavljeno u popisu, ne znači uvijek i mjesto smrti te osobe.

² Usp. Arhiv Srbije i Crne Gore (ASiCG), Beograd, Fond 179, Popis *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine, te AMŽG, Beograd, Fond *Žrtve rata 1941-1945. godine.*

[Ranije navedeni broj – 213.396 – stradalih veći je za 667 osoba od onih ovdje navedenih: 212.729. Prvi je broj bio trenutačni rezultat revizije po-

- U *Auschwitzu* [*Oświęcim*] je 1941.-1945. stradalo najviše stanovnika iz Hrvatske. Popisom je identificirano 3127 osoba koje su u tom logoru izgubile život. *Godine stradanja* pokazuju da je 1942. stradalo najviše logoraša: 61,98 posto, dok se od preostalih godina izdvaja 1944. sa 18,61 posto žrtava. A *nacionalna struktura* pokazuje da je u *Auschwitzu*, kako je i prikazano u tab. 1, među stradalima iz Hrvatske bilo ponajviše Židova: 77,07 posto (2410). Slijede Hrvati sa 16,75 posto (524), Srbi s 3,17 posto (99) te pripadnici *ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 3,01 posto (94) žrtava.

Tablica 1: Auschwitz – nacionalna struktura žrtava
prema godinama stradanja

<i>Auschwitz</i>	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	8	22	24	24	21	99
%	6,29	1,14	8,57	4,12	10,50	3,17
Hrvati	48	167	104	95	110	524
%	37,80	8,62	37,14	16,32	55,00	16,75
Židovi	67	1725	130	431	57	2410
%	52,76	89,01	46,43	74,05	28,50	77,07
<i>ostali i nep.</i>	4	24	22	32	12	94
%	3,15	1,24	7,86	5,50	6,00	3,01
Ukupno	127	1938	280	582	200	3127
%	4,06	61,98	8,95	18,61	6,40	100,00

pisa iz 2002. godine, a drugi je trenutačni rezultat nastavljene revizije popisa u 2005. godini. Nastanak je takvih neznatnih razlika uvijek moguć pri revizijama bio kakvih popisa jer, primjerice u konkretnom slučaju, broj stradalih ne mora uvijek rasti, uvećavati se za broj novoidentificiranih, nego može i opadati, umanjivati se zbog izbačenih osoba s popisa, jer su *duplikati* i sl.] (op.ur.).

Većina Židova (71,58 posto) je stradala tijekom 1942. godine, kada je zabilježeno i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima (89,01 posto), dok se od ostalih godina izdvaja 1944. tijekom koje život izgubilo 17,88 posto Židova, sa sudjelovanjem od 74,05 posto među svima stradalima te godine. I najveći je dio Hrvata (31,87 posto) također izgubio život tijekom 1942. godine, dok je njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 55 posto zabilježeno u prvim mjesecima posljednje godine zatočeništva. Kod Srba, pak, osim u prvoj godini zatočeništva, registrirano je ravnomjerno stradanje: od 21,21 do 24,24 posto, dok je njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima zabilježeno u prvim mjesecima posljednje godine rata (10,50 posto). Od *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* 34,04 posto ih je stradalo tijekom 1944. godine, dok je najveće sudjelovanje među svima stradalima registrirano u prvim mjesecima posljednje godine rata (šest posto).

Tablica 2: Auschwitz – spolna struktura žrtava prema nacionalnostima

<i>Auschwitz</i> – spol	muškarci	%	žene	%
Srbi	72	72,73	27	27,27
Hrvati	217	41,41	307	58,59
Židovi ³	933	38,89	1466	61,11
<i>ostali i nepoz.</i>	35	37,23	59	62,77
Ukupno	1257	40,34	1859	59,66

³ Među stradalim Židovima registrirano je jedanaestoro djece neutvrđena spola koji predstavljaju 0,46 posto stradalih Židova i 0,35 posto od ukupnog broja svih stradalih.

Analiza spolne strukture žrtava u *Auschwitzu* pokazuje, što je i prikazano u tab. 2 na prethodnoj stranici, da je žena stradalo više negoli muškaraca. Žene čine 59,66 posto (1859) svih stradalih iz Hrvatske u tom logoru. Unutar njih Židovke čine 78,86 posto ukupno stradalih žena, a slijede ih Hrvatice sa 16,51 posto stradalih.

Nacionalna struktura tih stradalih nam pokazuje da se kod Židova, Hrvata te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sudjelovanje žena među stradalima kreće od 58,59 do 62,77 posto. Iznimku predstavljaju stradali srpske nacionalnosti kod kojih sudjelovanje stradalih žena iznosi *samo* 27,27 posto.

Tablica 3: Dachau – nacionalna struktura žrtava
prema godinama stradanja

<i>Dachau</i>	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	2	16	28	49	40	135
%	6,45	29,09	27,45	9,40	4,63	8,58
Hrvati	16	13	64	433	762	1288
%	51,61	23,64	62,75	83,11	88,19	81,88
Židovi	13	24	6	4	5	52
%	41,54	43,64	5,88	0,77	0,58	3,31
<i>ostali i nep.</i>	-	2	4	35	57	98
%	//	3,64	3,92	6,72	6,60	6,23
Ukupno	31	55	102	521	864	1573
%	1,97	3,50	6,48	33,12	54,93	100,00

- *Dachau* je, dalje, drugi po broju stradalih logoraša iz Hrvatske. Prema popisu u tom je logoru 1537 osoba izgubilo život. *Godine stradanja* nam pokazuju da je najveći dio logoraša stradao posljednje dvije godine rata: 33,12 posto

tijekom 1944. i čak 54,93 posto tijekom posljednje godine rata koja je trajala svega četiri mjeseca. Hrvati s 81,88 posto čine najveći dio žrtava (1288), dok je od ostalih *nacionalnosti* registrirano stradalih 8,58 posto Srba (135), 3,31 posto Židova (52) te 6,23 posto *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (98), što je sve prikazano i u tab. 3 na prethodnoj stranici.

Kod Hrvata, kao najbrojnije skupine među žrtvama, većina ih je (92,78 posto) izgubila život posljednje dvije godine rata (33,62 posto tijekom 1944. i 59,16 posto u početku 1945. godine), kada je i zabilježeno njihovo najveće sudjelovanje među stradalima sa 83,11 i 88,19 posto. Srbi su također ponajviše stradali tijekom posljednje dvije godine rata kada ih je 65,93 posto izgubilo život (36,30 posto tijekom 1944. i 29,63 posto u početku 1945. godine), dok su najveće sudjelovanje među stradalima imali tijekom 1942. i 1943. s 29,09 i 27,45 posto. Većina je *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (93,98 posto) izgubila život tijekom posljednjih godina rata, kada su imali i najveće sudjelovanje među stradalima (6,72 i 6,6 posto). A najveći je dio Židova (71,15 posto) izgubio život u logoru *Dachau* tijekom prve dvije godine rata, kada je zabilježeno njihovo najveće sudjelovanje među stradalima (41,54 i 43,64 posto).

Tablica 4: *Dachau – spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

<i>Dachau – spol</i>	muškarci	%	žene	%
Srbi	121	89,63	14	10,37
Hrvati	1226	95,19	62	4,81
Židovi	22	42,31	30	57,69
<i>ostali i nepoz.</i>	94	95,92	4	4,08
Ukupno	1463	93,01	110	6,99

Spolna struktura žrtava iz *Dachaua* koji potječu iz Hrvatske, prikazana u tab. 4 na prethodnoj stranici, pokazuje da muškarci sa 93,01 posto (1463) čine apsolutnu većinu među stradalima. Hrvatice čine 56,36 posto stradalih žena, a slijede ih Židovke s 27,27 posto.

Ukrštanje s nacionalnom strukturom nam pokazuje da je među stradalim logorašima kod Hrvata te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* primjetan nešto niži postotak sudjelovanja žena: od 4,08 do 4,81 posto, dok je kod stradalih logorašica srpske nacionalnosti sudjelovanje nešto veće od prosjeka i iznosi 10,37 posto. Samo je kod Židova registrirano veće sudjelovanje stradalih žena negoli muškaraca, i ono iznosi 57,69 posto.

Tablica 5: Mauthausen – *nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja*

<i>Mauthausen</i>	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	2	19	114	78	55	268
%	28,57	46,34	79,72	50,00	33,95	52,65
Hrvati	2	12	22	70	90	196
%	28,57	29,27	15,38	44,87	55,56	38,51
Židovi	3	9	5	2	2	21
%	42,86	21,95	3,50	1,28	1,23	4,13
<i>ostali i nep.</i>	-	1	2	6	15	24
%	//	2,44	1,40	1,84	9,26	4,72
Ukupno	7	41	143	156	162	509
%	1,38	8,06	28,09	30,65	31,83	100,00

- Popisom je do sada registrirano i 509 osoba iz Hrvatske koje su izgubile život u *Mauthausenu*. *Analiza godina stradanja* pokazuje da su logoraši s tog područja tek od sredine rata stradali u većem broju. Stoga je zabilježeno njihovo

dosta ravnomjerno stradanje do kraja rata koje se kreće između 28,09 i 31,83 posto. *Nacionalna struktura* pokazuje da logoraši srpske nacionalnosti sa 52,65 posto (268) predstavljaju većinu među stradalim logorašima u *Mauthasenu*, a slijede ih Hrvati sa 38,51 posto (196), dok je znatno manje stradalih Židova sa 4,13 posto (21) te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 4,72 posto (24), što je sve prikazano i u tab. 5 na prethodnoj stranici.

Među stradalim logorašima iz Hrvatske u *Mauthausenu* je, što je vidljivo i iz tab. 6, *daleko više* muškaraca negoli žena. Muškarci čine 92,73 posto stradalih (472). Žene srpske nacionalnosti, pak, čine 54,05 posto stradalih logorašica iz Hrvatske u tom logoru.

Tablica 6: Mauthausen – *spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

<i>Mauthausen</i> – spol	muškarci	%	žene	%
Srbi	248	92,54	20	7,46
Hrvati	189	96,43	7	3,57
Židovi	12	57,14	9	42,86
<i>ostali i nepoz.</i>	23	95,83	1	4,17
Ukupno	472	92,73	37	7,27

Velika razlika kod sudjelovanja žena među stradalim logorašima primjetna je samo kod Židovki koje čine 42,86 posto stradalih svih pripadnika židovske nacionalnosti. Kod Srba, kao najbrojnije skupine među stradalima, sudjelovanje žena je približno prosjeku (7,46 posto), dok je kod Hrvata te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* ono ponešto niže i iznosi 3,57 i 4,17 posto.

- U logoru *Buchenwald*, pak, stradalo je 236 osoba iz Hrvatske. Uvid u *godine stradanja* pokazuje stalni rast broja

žrtava. Tako ih je 74,15 posto izgubilo život tijekom posljednje dvije godine rata. Najbrojniji su među stradalima bili logoraši hrvatske nacionalnosti s 57,63 posto (136), a slijede ih Srbi s 30,08 posto (71), Židovi s 5,08 posto (12) te pripadnici *ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 7,20 posto (17) žrtava, što je sve prikazano i u tab. 7.

Tablica 7: Buchenwald – nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja

<i>Buchenwald</i>	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	1	15	21	17	17	71
%	50,00	62,50	60,00	23,94	16,35	30,08
Hrvati	-	3	9	51	73	136
%	//	12,50	25,71	71,83	70,19	57,63
Židovi	1	6	3	-	2	12
%	50,00	25,00	8,57	//	1,92	5,08
<i>ostali i nep.</i>	-	-	2	3	12	17
%	//	//	5,71	4,22	11,54	7,20
Ukupno	2	24	35	71	104	236
%	0,85	10,17	14,83	30,08	44,07	100,00

Većina je Hrvata (91,18 posto) stradala posljednje dvije godine rata, kada je i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima: 71,83 i 70,19 posto. Kod Srba je, pak, primjetno približno ravnomjerno stradanje, pri čemu se izdvaja 1943. s 29,58 posto stradalih, dok je te i prijašnje, 1942. godine zabilježeno i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima: 60 i 62,5 posto. Najveći je dio Židova (50 posto) stradao tijekom 1942. godine, dok je njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 50 posto registrirano u prvoj godini zatočeništva. A kod *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* većina je stradala

tijekom prvih mjeseci posljednje godine rata (70,59 posto), kada je i njihovo sudjelovanje među svima stradalima bilo najveće (11,54 posto).

Tablica 8: Buchenwald – *spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

<i>Buchenwald</i> – pol	muškarci	%	žene	%
Srbi	30	42,25	41	57,75
Hrvati	130	95,59	6	4,41
Židovi	5	41,67	7	58,33
<i>ostali i nepoz.</i>	13	76,47	4	23,53
Ukupno	178	75,42	58	24,58

Među logorašima iz Hrvatske koji su izgubili život u *Buchenwaldu* više je muškaraca no žena. Oni čine 75,42 posto svih žrtava. *Ukrštanje nacionalne sa spolnom strukturom* u tab. 8 daje i potpuniju sliku.

Stradale Srkinje čine 70,69 posto stradalih žena. A kod Hrvata, kao najbrojnije skupine među žrtvama, žene čine 4,41 posto stradalih. Blizu prosječnoga takva sudjelovanja među stradalima je kod *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, dok je kod Srba i Židova sudjelovanje žena među stradalima veće no stradanje muškaraca, i ono iznosi 57,75 i 58,33 posto.

- *U njemačkim logorima* koji su se nalazili *na području Norveške*, a kojih je bilo 23: 13 ih nalazilo u sjevernoj, devet u srednjoj, a jedan u južnoj Norveškoj (usp. Živković, 1975.: 258), stradalo je, dalje, 419 osoba iz Hrvatske. *Godine stradanja* pokazuju da ih je 59,67 posto izgubilo život tijekom 1942. što se poklapa sa pristizanjem prvih većih transporta *Jugoslavena* te godine. *Nacionalna struktura* pokazuje da je među njima ponajviše Srba koji čine 93,56 posto

stradalih (392), dok je od ostalih nacionalnosti evidentirano 5,73 posto Hrvata (24) te 0,72 posto (tri) *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, što je sve prikazano i u tab. 9.

Od Srba kao najbrojnije skupine, sa konstantno najvećim sudjelovanjem među žrtvama, 60,71 posto ih je stradao tijekom prve godine po dolasku u logor, dok ih je još 29,85 posto stradalo sljedeće godine. A i najveći je dio Hrvata (45,83 posto) stradao također 1942. godine, dok je njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima zabilježeno u prvim mjesecima posljednje godine rata (36,84 posto). Inače, u njemačke logore u Norveškoj upućivani su samo muškarci.

Tablica 9: *Njemački logori u Norveškoj – nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja*

Log. u Norv.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	2	238	117	23	12	392
%	100,00	95,20	95,90	88,46	63,16	93,56
Hrvati	-	11	5	1	7	24
%	//	4,40	4,10	3,85	36,84	5,73
Židovi	-	-	-	-	-	-
%	//	//	//	//	//	//
<i>ostali i nep.</i>	-	1	-	2	-	3
%	//	0,40	//	7,70	//	0,72
Ukupno	2	250	122	26	19	419
%	0,48	59,67	29,12	6,21	4,53	100,00

- U *ostalim njemačkim logorima* stradalo je, pak, 367 osoba iz Hrvatske. Najviše ih je stradalo u *Neuengammeu*: 97, zatim u *Sachsenhausenu*: 89, *Flossenburgu*: 50, *Natzweileru*: 31, *Ravensbrücku (Fürstenbergu)*, koji je bio jedini logor samo za žene i djecu: 29, *Gross-Rosenu*: 24, *Bergen-Belise-*

nu: 20, *Dori*: osam, *Majdaneku (Lublinu)*: šest, *Trebljanki*: četiri i u logorima u Grčkoj: devet. U *Neuengammeu* je, dalje, stradalo 79,38 posto Hrvata (77), 17,53 posto Srba (17), 1,03 posto Židova te 2,06 posto (dva) *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, u *Sachsenhausenu* 53,93 posto Srba (48), 40,45 posto Hrvata (36), 1,12 posto Židova (jedan) te 4,49 posto (četiri) *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, u *Flossenburgu* 78 posto Hrvata (39), 16 posto Srba (osam) te šest posto (tri) *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, u *Natzweileru* 51,61 posto Hrvata (16) i 35,48 posto Srba (11) te po 6,45 posto (po dva) Židova te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, u *Ravensbrücku* 75,86 posto Hrvata (22), 13,79 posto Srba (četiri), 3,45 posto Židova (jedan) te 6,90 posto (dva) *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, u *Gross-Rosenu* 50 posto Srba (12), 45,83 posto Hrvata (11) te 4,16 posto (jedan) *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, u *Bergen-Bělsenu* 65 posto Hrvata (13), 20 posto Židova (četiri), pet posto Srba (jedan) te 10 posto (dva) *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, u *Dori* po 50 posto Srba i Hrvata (po četiri), u *Majdaneku* 66,67 posto Hrvata (četiri) i 33,33 posto Židova (dva), u *Trebljanki* 100 posto Židova (četiri) i u logorima u Grčkoj 55,56 posto Hrvata (pet), 33,33 posto Srba (tri) te 11,11 posto (jedan) *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*.

Analiza godina stradanja pokazuje stalni rast broja žrtava koji se kreće od 1,91 posto u 1941. do 46,05 posto tijekom prvih mjeseci posljednje godine rata. U njima je stradalo ponajviše Hrvata, koji čine 61,85 posto žrtava (227); slijede Srbi s 29,43 posto (108), Židovi sa 4,09 posto (15) te *pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 4,63 posto (17) žrtava, što je sve prikazano i u tab. 10 na sljedećoj stranici.

Tablica 10: *Ostali njemački logori – nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja*

Ost.njem.log.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	2	16	32	28	30	108
%	28,57	55,17	52,46	27,72	17,75	29,43
Hrvati	1	8	22	70	126	227
%	14,29	27,59	36,07	69,31	74,56	61,85
Židovi	4	5	5	-	1	15
%	57,14	17,24	8,20	//	0,59	4,09
<i>ostali i nep.</i>	-	-	2	3	12	17
%	//	//	3,28	2,97	7,10	4,63
Ukupno	7	29	61	101	169	367
%	1,91	7,90	16,62	27,52	46,05	100,00

Većina stradalih Hrvata (55,51 posto) izgubila je život u prvima mjesecima posljednje godina rata, kada je zabilježeno i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 74,56 posto. Najveći je dio Srba (29,63 posto), pak, izgubio život tijekom 1943. godine, dok su najveće sudjelovanje među svima stradalima (55,17 posto) imali godinu dana ranije. Židovi su stradali prilično ravnomjerno tijekom prve tri godine rata, kada su gotovo svi izgubili život, a najveće sudjelovanje među svima stradalima imali su u 1941. godini (57,14 posto). A većina *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* je stradala u prvima mjesecima posljednje godine rata (70,59 posto), kada je registrirano i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 7,10 posto.

Analiza spolne strukture stradalih stanovnika Hrvatske u ovim logorima pokazuje, kako je prikazano i u tab. 11 na sljedećoj stranici, da je među njima bilo više muškaraca negoli žena. Muškarci čine 77,11 posto stradalih logoraša.

Stradale žene srpske nacionalnosti čine, pak, 45,24 posto stradalih logorašica, a slijede ih Hrvatice sa 35,71 posto.

Tablica 11: *Ostali njemački logori – spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

Ost.njem.log. – spol	muškarci	%	žene	%
Srbi	70	64,81	38	35,19
Hrvati	197	86,78	30	13,22
Židovi	4	26,67	11	73,33
<i>ostali i nepoz.</i>	12	70,59	5	29,41
Ukupno	283	77,11	84	22,89

Uvidom u nacionalnu strukturu stradalih žena uočava se da su Židovke stradale *u daleko većemu broju* i da čine 73,33 posto svih stradalih židovske nacionalnosti. Također je dosta veliko sudjelovanje i stradalih Srpkinja (35,19) te *pripadnica ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (29,41 posto), dok je sudjelovanje Hrvatice s 13,22 posto ispod prosjeka stradanja.

Tablica 12: *Preostali/neutvrđeni logori u Njemačkoj – nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja*

Log. u Njem.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	23	66	81	76	71	317
%	22,77	21,85	35,37	20,32	16,99	22,26
Hrvati	28	90	100	253	288	759
%	27,72	29,80	43,67	67,64	68,90	53,30
Židovi	45	143	42	28	30	288
%	44,55	47,35	18,34	7,49	7,18	20,22
<i>ostali i nep.</i>	5	3	6	17	29	60
%	4,95	0,99	2,62	4,55	6,94	4,21
Ukupno	101	302	229	374	418	1424
%	7,09	21,21	16,08	26,26	29,35	100,00

- Popisom je, naposljetku, registrirana i velika skupina žrtava od 1424 osobe za koje je navedeno samo da su *stradale u nekome od logora u Njemačkoj*. Godine njihova stradanja pokazuju da ih je većina (55,61 posto) izgubila život posljednje dvije godine rata. Među njima je bilo ponajviše Hrvata koji čine 53,30 posto stradalih (759); slijede Srbi s 22,26 posto (317), Židovi s 20,22 posto (288) te pripadnici *ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 4,21 posto (60) stradalih, što je sve prikazano i u tab. 12 na prethodnoj stranici.

Od Hrvata, kao najbrojnije skupine među ovim žrtvama, većina je (71,28 posto) izgubila život posljednje dvije godine rata, kada je registrirano i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima: 67,64 i 68,90 posto. Najveći dio Srba (25,55 posto) izgubio je, pak, život tijekom 1943. kada je zabilježeno i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 35,37 posto. Polovica Židova (49,65 posto) stradala je tijekom 1942. godine, a iste godine čine i najveći dio stradalih sa 47,35 posto. A od *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* 48,33 posto je stradalo posljednje godine rata, a iste je godine i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 6,94 posto.

Među žrtvama s područja Hrvatske u nepoznatome logoru u Njemačkoj registrirano je, što je prikazano i u tab. 13 na sljedećoj stranici, veće sudjelovanje osoba muškog spola: 72,37 posto stradalih. A među stradalim ženama 50 posto je židovske, 32,65 posto hrvatske i 14,29 posto srpske nacionalnosti.

Iznimku čine osobe židovske nacionalnosti kod kojih je zabilježeno veće sudjelovanje žena koje čine 68,09 posto stradalih Židova. A kod ostalih nacionalnih skupina sudjelovanje žena među stradalima je manje i ono čini kod Hrvata 16,84, Srba 17,67 te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* 20 posto.

Tablica 13: *Preostali/neutvrđeni logori u Njemačkoj – spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

Log. u Njem. – spol	muškarci	%	žene	%
Srbi	261	82,33	56	17,67
Hrvati	631	83,14	128	16,84
Židovi	92	31,91	196	68,09
<i>ostali i nepoz.</i>	48	80,00	12	20,00
Ukupno	1032	72,37	392	27,63

*

Ukupno je u njemačkima koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije 1941.-1945. stradalo 7655 osoba iz Hrvatske. Analiza godina njihova stradanja pokazuje da ih je ponajviše stradalo tijekom 1942. kada je 34,47 posto logoraša izgubilo život. Nacionalna struktura pokazuje da je među njima bilo ponajviše Hrvata: 41,20 posto (3154), zatim Židova: 36,55 posto (2798) i Srba: 18,16 posto (1390) te, naposljetku, pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti: 4,09 posto (313), što je sve prikazano i u tab. 14 na sljedećoj stranici.

Kao najbrojnija skupina Hrvati su većinom stradali tijekom posljednje dvije godine rata od kada ih Nijemci zbog masovnog pridruživanja partizanskom pokretu vide kao neprijatelje. U tom je razdoblju život izgubilo 77,01 posto stradalih logoraša hrvatske nacionalnosti, dok su najveće sudjelovanje među svima stradalima imali u prvim mjesecima posljednje godine rata: 75,21 posto. A najveći dio Židova (68,33 posto) izgubio je život tijekom 1942. godine, dok se od ostalih godina izdvaja još 1944. sa 16,62 posto stradalih, uglavnom Židova koji su bili nastanjeni na mađarskome okupacijskom području ili koji su, pak, utočište do

tada imali u Mađarskoj. Tretirajući Srbe kao neprijateljski element u Hrvatskoj Nijemci su ih od početka rata, često uz suradnju vlasti NDH, slali u koncentracijske logore. Stoga ih je i najveći dio (58,20 posto) stradao tijekom 1942. i 1943. godine, a u 1943. je zabilježeno i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 42,90 posto. *Pripadnici su ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, pak, većinom stradali posljednje dvije godine rata kada je život izgubilo 75,08 posto tih stradalih. A najveće su sudjelovanje među svima stradalima ostvarili u početku 1945. godine: 7,08 posto.

Tablica 14: *Njemački koncentracijski logori izvan područja Jugoslavije – nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja*

Njem. konclog.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	40	392	417	295	246	1390
%	14,44	14,85	42,90	16,11	12,71	18,16
Hrvati	95	304	326	973	1456	3154
%	34,30	11,52	33,54	50,39	75,21	41,20
Židovi	133	1912	191	465	97	2798
%	48,01	72,45	19,65	34,08	5,01	36,55
<i>ostali i nep.</i>	9	31	38	98	137	313
%	3,25	1,17	3,91	5,35	7,08	4,09
Ukupno	277	2639	972	1831	1936	7655
%	3,62	34,47	12,70	23,92	25,29	100,00

Gledano prema mjestu stradanja *najviše* je osoba iz Hrvatske *izgubilo život* u logorima *Auschwitz* (40,85), *Dachau* (20,55), *Mauthausen* (6,55) i *Buchenwald* (3,08), potom u nepoznatome logoru u Njemačkoj (18,6), logorima u Norveškoj (5,47) i ostalima njemačkim logorima (4,79 posto). *Ukrštanje s nacionalnom strukturom* pokazuje da je najveći

dio stradalih logoraša hrvatske nacionalnosti izgubio život u logoru *Dachau* (40,84), a slijede stradali iz *Auschwitz* (16,61), *Mauthausena* (6,21) i *Buchenwalda* (4,31) te nepoznatog logora u Njemačkoj (24,06), ostalih njemačkih logora (7,2) i logora u Norveškoj (0,76 posto). Većina Židova je, pak, izgubila život u logoru *Auschwitz* (86,13 posto), dok se od ostalih logora izdvaja kategorija *nepoznati logor u Njemačkoj* s 10,29 posto stradalih. Srbi su najvećim dijelom stradali u logorima u Norveškoj (28,20), zatim u logorima *Mauthausen* (19,28), *Dachau* (9,71), *Auschwitz* (7,12) i *Buchenwald* (5,11) te nepoznatom logoru u Njemačkoj (22,81) i ostalim logorima (7,77 posto). A *prispadnici su ostalih i nepoznatih nacionalnosti* ponajviše stradali u logorima *Dachau* (31,33) i *Auschwitz* (30,03) te u nepoznatom logoru u Njemačkoj (19,17 posto).

Židovi su, s obzirom na sudjelovanje u populaciji Hrvatske⁴ od svega 0,6 posto, s 36,55 posto stradalih podnijeli najveće žrtve u njemačkim logorima izvan područja Jugoslavije. Stradanje Srba sa sudjelovanjem od 18,21 posto je bilo gotovo izjednačeno s njihovom zastupljenošću u populaciji Hrvatske. Hrvati su, pak, kao najbrojnija skupina među logorašima, zastupljeni sa 41,20 posto stradalih, što je *daleko ispod* njihova sudjelovanja u populaciji Hrvatske od 72,34 posto. Stoga je, primjerice, odnos u broju stradalih Srba i Hrvata u njemačkim logorima izvan Jugoslavije 1:2,27, ali je, s obzirom na njihovo sudjelovanje u populaciji, taj od-

⁴ Prema već spomenutima demografskim procjenama, [koje se ovdje objedinjeno i ponešto preciznije navode], u stanovništvu je Hrvatske 1941. bilo zastupljeno 72,34 posto Hrvata, 18,07 do 18,86 posto Srba, 0,58 posto Židova te 8,22 do 8,38 posto *prispadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (usp. Kočović, 1985.: 173, i Žerjavić, 1989: 39).

nos, u stvari, 1,77:1. Naposljetku, *pripadnici su ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 4,09 posto stradalih među žrtvama ispod svoje zastupljenosti u stanovništvu Hrvatske od 8,22 do 8,38%.

U ukupnim žrtvama iz Hrvatske *stradali u njemačkim logorima* izvan područja Jugoslavije sudjeluju, [već je spomenuto], s 7655 ili 3,6 posto svih žrtava od svih do sada – 212.729 – revizijom popisa identificiranih stradalih stanovnika Hrvatske... [No, njihovo je sudjelovanje], kada je riječ samo o civilnim žrtvama, u stvari 5,11 posto, a u sklopu nacionalnih skupina s područja Hrvatske među tim žrtvama sudjeluju s 24,42 posto kod Židova, s 8,04 posto kod Hrvata, s 2,31 posto kod *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* te s 1,62 posto kod Srba.⁵ U svima je njemačkim logorima, međutim, stradalo 8580 osoba iz Hrvatske, pa one osobe koje su izgubile život u njemačkim koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije čine, u stvari, 89,22 posto osoba stradalih u tim okolnostima. A u odnosu na ukupan broj stradalih *Jugoslavena* u njemačkim logorima izvan područja Jugoslavije (35.331) stradali iz Hrvatske predstavljaju 21,67 posto stradalih. Oni, u tom sklopu, čine 39,17 posto stradalih u logoru *Dachau*, 31,46 posto u logoru *Buchenwald*, 28,83 posto u logoru *Auschwitz* i 13,69 posto u logoru *Mauthausen* te 33,48 posto stradalih u nepoznatom logoru u Njemačkoj, 31,11 posto u logorima u Norveškoj i 3,53 posto u ostalima njemačkim

⁵ Revizijom je popisa, naime, do sada identificirano 149.807 stradalih civila iz Hrvatske, među kojima je 85.590 Srba (57,13), 39.206 Hrvata (26,17) i 11.460 Židova (7,65) te 13.551 *pripadnik ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (9,05 posto).

logorima.⁶ Popisom je, inače, [već je spomenuto], identificirano 62.016, [sada već 62.175] osoba s područja Hrvatske koje su izgubile život u nekome od logora. Prema tome stradali u svima njemačkim logorima čine 13,84, [sada 13,80] posto osoba koje su izgubile život u nekome od logora, dok je osoba koje su izgubile život u njemačkim logorima izvan Jugoslavije još i manje: one čine 12,35, [sada 12,31] posto u ukupno stradalim logorašima iz Hrvatske. A ako se, pak, u obzir uzmu samo poznati logori,⁷ pri čemu su, dakle, poznati i odgovorni za stradanje logoraša, onda stradali u njemačkim koncentracijskim logorima izvan Jugoslavije predstavljaju 14,31, [sada 14,32] posto u ukupno stradalim logorašima iz Hrvatske. Usporedbe radi, popisom je do sada identificirano da je čak 41.467, odnosno 41.626 osoba iz Hrvatske stradalo u logoru *Jasenovac*,⁸ što

⁶ Popisom je do sada identificirano 10.845 stradalih u logoru *Auschwitz*, 5016 u logoru *Dachau*, 3719 u logoru *Mauthausen* i 750 u logoru *Buchenwald* te 10.401 stradalih u ostalima njemačkim logorima (od tih su 8953 stradala u logoru *Treblinka*, gdje su, primjerice, među ostalima stradala i četiri Židova iz Hrvatske) i 4253 stradala u nepoznatom logoru u Njemačkoj.

⁷ U Hrvatskoj je, primjerice, 8531 osoba stradala u nepoznatom logoru od neutvrđenog počinitelja zločina [sada je već 8719 osoba stradalo u nepoznatom logoru od neutvrđenog počinitelja zločina].

⁸ [Ranije navedeni broj – 41.467 – stradalih manji je za 159 osoba od onih ovdje navedenih: 41.626. Prvi je broj bio trenutačni rezultat revizije popisa iz 2002. godine, a drugi je trenutačni rezultat nastavljenog revizije popisa u 2005. godini. Nastanak je takvih neznatnih razlika, što se pokazalo i kod nekih ranijih pokazatelja, uvijek moguć pri revizijama bio kakvih, pa i popisa iz 1964. godine] (op.ur.).

Najviše su, [već je spomenuto i u posebnoj tablici prikazano], stradali Židovi (s obzirom na zastupljenost od 0,58, odnosno 0,6 posto u stanovništvu Hrvatske 1941. godine), koji čine čak 9,62 posto stradalih u *Jasenovcu* (4006). Najbrojniju skupinu čine, međutim, Srbi s 50,27 posto

je pet i po puta (5,42) više od broja stradalih u svima njemačkim logorima izvan područja tadašnje Jugoslavije. A ako se, pak, izuzmu stradali u nepoznatim logorima, proizlazi da je 38,28 posto Židova stradalo u njemačkim koncentracijskim logorima izvan Jugoslavije, što je slučaj i s 30,23 posto stradalih Hrvata i 5,76 posto stradalih Srba.

Tablica 15: *Njemački koncentracijski logori izvan područja Jugoslavije – spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

Njem. konclog. – spol	muškarci	%	žene	%
Srbi	1192	85,76	198	14,24
Hrvati	2614	82,88	540	17,12
Židovi ⁹	1068	38,32	1719	61,68
<i>ostali i nepoz.</i>	228	72,84	85	27,16
Ukupno	5102	66,75	2542	33,25

Analiza spolne strukture stradalih stanovnika Hrvatske u njemačkim koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije pokazuje, što je prikazano i u tab. 15, da je u njima

stradalih u *Jasenovcu* (20.926), iako su u populaciji sudjelovali s 18 posto, a slijede ih Romi (5638) i Hrvati (5574) (potonji su u populaciji sudjelovali sa čak 72 posto)... Odnos u stradanju Srba i Hrvata, kao dva najbrojnija naroda, u *Jasenovcu* s obzirom na njihovo sudjelovanje u populaciji Hrvatske iznosi 15:1.

Revizijom popisa su, inače, do sada, [dakle naknadno] identificirana 80.022 lica koja su izgubila život u *Jasenovcu*. Prema do sada dostignutom rezultatu revizije procjenjuje se da je u *Jasenovcu* stradalo više od 100.000 osoba (između 119.008 i 125.433). Ta se procjena, međutim, ako se u obzir uzmu raniji prigovori, dvojbe te poneke nejasnoće i netočnosti u vezi s utvrđivanjem broja stradalih u *Jasenovcu*, treba oprezno, odnosno uz rezerve koristiti.

⁹ Među stradalima židovske nacionalnosti registrirano je te navedeno i jedanaestoro djece neutvrđena spola koji, međutim čine *samo* 0,39 posto stradalih te nacionalnosti i 0,14 posto od ukupnog broja stradalih.

izgubilo život više muškarca negoli žena, koje čine 33,25 posto svih žrtava: Židovke čine 67,62% svi stradalih žena, a slijede ih stradale Hrvatice (21,24), Srpkinje (7,79) te *pripadnice ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (3,35 posto.)

Iznimku pri potonjem sudjelovanju čine žene židovske nacionalnosti koje su stradale *daleko više* negoli muškarci iste nacionalnosti. Židovke, u tom sklopu, čine 61,68 posto ukupno stradalih pripadnika židovske nacionalnosti. A od svih drugih nacionalnosti sudjelovanje je stradalih žena ispod prosjeka: 17,12 posto kod Hrvata i 14,24 posto kod Srba te 27,16 posto kod *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*. Od svih stradalih žena većina ih je (73,13 posto) izgubila život u *Auschwitzu*. Među drugim logorima, kao mjesto stradanja žena *ističe se*, prema spomenutim kategorijama, *nepoznati logor u Njemačkoj* sa 15,42 posto stradalih.

Iako samo djelomično revidiran popis *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine omogućuje jasan uvid u stradanje stanovništva Hrvatske u njemačkima koncentracijskim logorima izvan područja tadašnje Kraljevine Jugoslavije: ustanovljeni su, uz broj tih žrtava, i njihove strukture (nacionala i spolna), mjesto i godina njihova stradanja, kao i uzajamni odnos s ostalim stradalim stanovnicima Hrvatske i Jugoslavije.

Stradali pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske 1941.-1945. u zarobljeničkim logorima

Iako je historiografska produkcija proizvela impozantan broj naslova koji se odnose na povijest Drugoga svjetskog rata na području Jugoslavije, preostalo je dosta tema i problema koji nisu adekvatno obrađeni ili im, pak, uopće nije pridavan značaj. Jedna od takvih tema se svakako odnosi na zarobljene vojnike Vojske Kraljevine Jugoslavije (VKJ). Samim tim ni pitanje njenih stradalih pripadnika nije obrađeno na zadovoljavajući način.

Jugoslavenska historiografija danas, odnosno historiografija SiCG, kao ni ranija historiografija SFRJ nisu dale precizne podatke o broju vojnika VKJ koji su nakon *Travanjskog rata* protiv *sila Osovine* odvedeni u zarobljeništvo. U literaturi se navode brojke od 200.000 do gotovo 400.000 zarobljenih, a s uporištem u najraznolikijima domaćim i stranim dokumentima. Tako je u dokumentima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatorâ i njihovih pomagača..., u saopćenju Izdajnički rad generala bivše jugoslovenske vojske u zarobljeničkim logorima u Njemačkoj, zabilježen podatak o zarobljenih 12.000 oficira i 200.000 vojnika u Njemačkoj (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, Fond 110, 591, inv.br. 14.637, te Bjelajac, 1997.: 272). Nikola Živković, pak, pozivajući se na njemačke izvore, navodi podatke o 268.395 zarobljenika u svibnju 1941. godine (234.721 vojnik i podoficir te 2653 oficira u Njemačkoj, zatim 27.195 vojnika i podoficira te 1571 oficir u Srbiji, kao i 2103 vojnika i po-

doficira te 152 oficira na područjima Zagreba, Sarajeva i Banje Luke), odnosno o zarobljenih 337.846 vojnika i 6298 oficira (a prema govoru Adolfa Hitlera iz travnja iste godine, kojega je prenijela *Obnova*), kao i podatke (prema *Reviji Međunarodnoga Crvenog križa/krsta* iz svibnja 1944. godine) o 130.750 zarobljenika (usp. Živković, 1975.: 146-147). A Jozo Tomasevich (Tomašević), koristeći njemačke i američke dokumente, navodi broj od 181.258 zarobljenika u Njemačkoj u lipnju 1941. godine, među kojima je bili približno 90 posto Srba, a 10 posto pripadnika ostalih narodnosti (usp. Tomasevich, 1979.: 78), slično kao i Velimir Terzić, koji navodi podatke o 200.000 zarobljenika u Njemačkoj, uz još 10.000 u Italiji (Terzić, 1982.: 472). Branko Petranović, pak, navodi da je zarobljeno 375.000 vojnika VKJ od kojih su na slobodu pušteni Hrvati i Makedonci (kao *Bugar*) te pripadnici nacionalnih manjina, dok su u zarobljeništvo odvedeni Crnogorci, Slovenci i Srbi (usp. Petranović, 1992.: 108-109). Naposljetku, Dragan Aleksić, analizirajući sve do sada objavljene podatke, opredjeljuje se za broj od približno 200.000 zarobljenika (usp. Aleksić, 2002.: 313).

Gotovo svi autori, usto, navode da su u zarobljeništvo odvedeni Crnogorci, Slovenci i Srbi, dok su zarobljenici ostalih nacionalnosti oslobođeni. Navodi se, u tom sklopu, da je to rađeno sa ciljem razbijanja jedinstva zarobljenika: stoga su i selektirani prema nacionalnoj osnovi. Potom su, ipak, iz zarobljeništva oslobađani čak i Srbi koji su imali obitelji u Hrvatskoj, kao i na područjima okupiranima od Bugarske, Italije i Mađarske..., a kasnije i oni koji su pristali surađivati s kvislinškim režimima u Beogradu i Ljubljani te, naposljetku, i dio bolesnih i ranjenih zarobljenika (usp. Terzić, 1982.: 472).

Nepreciznost u navedenim brojevima uvećana je i nenavodjenjem područja s kojih potječu zarobljeni vojnici i oficiri. Zbog toga je teško odrediti broj zarobljenika porijeklom s područja Hrvatske, tim više što veći dio jedinica koje su popunjavane ljudstvom s tih područja nije bio formiran prema mobilizacijskom planu, a usto se i raspao prije kapitulacije preostalog dijela VKJ.¹ Ostaci jedinica su, nakon kapitulacije i zarobljavanja, selektiranja vojnika i oficira prema nacionalnoj osnovi te oslobađanja jednoga njihova dijela, odvedeni u zarobljeničke logore Njemačke, gdje je završila velika većina zarobljenika, i Italije, gdje je odvedeno mnogo manje zarobljenika. Uz nepoznati broj, nepoznata je i *nacionalna struktura zarobljenika*. Iako je većina Hrvata oslobođena nakon kapitulacije i prije no što su transportirani u Njemačku, u logorima se ipak našao dio vojnika i oficira hrvatske nacionalnosti, kako onih zarobljenih na tlu Hrvatske, tako i onih zarobljenih u ostalim dijelovima Jugoslavije u kojima su živjeli ili obavljali službu. Već u prvima mjesecima zarobljeničtva oni pokušavaju popraviti svoj položaj ili postići svoje oslobađanje,² čime se smanjuje njihov broj među zaroblje-

¹ Vojni obveznici s područja Hrvatske su prema mobilizacijskom planu popunjavali jedinice 1. konjičke, Dinarske, Jadranske, Ličke, Murske, Osječke, Savske i Slavonske divizije..., Ličkog odreda i Komande baze Šibenik te manje samostalne jedinice. Zbog nesređenih političkih prilika u zemlji, djelovanja ustaškog pokreta, pasivnosti i defetizma stanovništva, kao i kratkoga vremenskog razdoblja mobilizacija jedinica nije obavljena, a usto je, nakon početka ratnih djelovanja, došlo i do masovnog dezerterstva, izdaje, pobuna te raspada jedinica (usp. Terzić, 1982.: 260-268 i 312-382).

² U logoru u Warburgu *Offlag VI B* skupina od 400 oficira Hrvata, predvođena pukovnikom Eduardom J. Barošem, upućuje apel logorskoj upravi u kojemu se pozdravlja formiranje NDH i izražava želja da se stave na raspolaganje poglavniku Anti Paveliću, izražava zahvalnost *vođi Reicha* [A. Hitleru] i Njemačkoj te iznosi... niz optužbi na račun Srba. Nakon toga su hrvatski

nicima. Također je nepoznat i broj Srba iz Hrvatske koji su završili u zarobljeništvu. Iako je većina uspjela izbjeći zarobljavanje zbog raspada jedinica, dobar dio vojnih obveznika srpske nacionalnosti se zadržao u vojnim formacijama u kojima je dočekao kapitulaciju i zarobljavanje. Dio zarobljenih Srba se, odmah nakon zarobljavanja, izjasnio da pripadaju hrvatskoj nacionalnosti te je bio oslobođen prije transporta zarobljenika u Njemačku. Ipak, postoji zbirni podatak o 35.000 Srba s područja čitavog NDH koji su se nalazili u logorima u Njemačkoj (usp. Živković, 1975.: 159). Treba imati u vidu da je i dio Srba zarobljenika u logorima, koristeći se [već spomenutom] *mimikrijom*, iskoristio mogućnost nacionalnog opredjeljivanja da se oslobodi zarobljeništa: oni su se izjašnjavali kao *Hrvati*, [što je već navedeno], *Bugari*, *Makedonci* [*Mačedonci*] i *Rumunji* (što je značajno za zarobljene vojnike iz Hrvatske) te kao *mađarski* ili *talijanski podanici* i sl. (usp. Bjelajac, 1997.: 312). A brojno stanje zarobljenika se tijekom rata i dalje smanjivalo jer su Nijemci, jedan manji dio, oslobodili i vratili u Jugoslaviju, uglavnom zbog bolesti, ali i drugih već spomenutih razloga. Na smanjenje broja zarobljenika je utjecala i smrtnost u logorima koja svakako nije bila mala (usp. Aleksić, 2002.: 312). Na-

zarobljenici, osim manjeg broja izostavljenih, izdvojeni od drugih zarobljenika, pa se smještaju u posebnu zgradu do njihova povratka u [zemlju, tadašnji] NDH (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, 83-6-50-326, i Bjelajac, 1997.: 256-257). Također je i iz logora u Osnabrücku *Olfag VI C* upućen apel A. Paveliću, kojega je potpisalo 1200 Hrvata, aktivnih i rezervnih oficira predvođenih pukovnikom Ivanom Hočevarom (usp. *Duga*, br. 408, Beograd, 1989. godine). Mile Bjelajac, uspoređujući ovaj podatak s drugim izvorima smatra da je broj pretjeran jer iz logora, nakon izdvajanja koje je trajalo od 28. lipnja do 21. listopada 1941. godine, nije oslobođena ni polovina spomenutih: 227 Hrvata i 321 Bunjevac (Bjelajac, 1997.: 257-258).

posljedku, još je manje podataka za ostale nacionalnosti među zarobljenicima.

Ovdje se – uz drugačiji pristup od navedenih pristupa – žele dati poneki odgovori ili otvoriti nova pitanja u vezi sa zarobljenim vojnicima VKJ s područja Hrvatske. Riječ je, [opet] na temelju djelomično revidiranog popisa *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, sačinjenoga 1964. godine..., o pokušaju izrade što obimnije *analize stradalih zarobljenika*, koja, uz broj stradalih, obuhvaća i njihovu nacionalnu strukturu, starost i način/oblik njihova stradanja te počinitelje zločina i, ako su poznate, zemljopisnu odrednicu stradanja te socijalno-ekonomsku strukturu stradalih.

Popisom je ustanovljeno da je *s područja Hrvatske* u zarobljeništvo odvedeno 11.330 pripadnika VKJ, što čini 7,93 posto od svih registriranih zarobljenih vojnika (142.802).³ *Nacionalna struktura* pokazuje da je među njima bilo 55,47 posto Srba (6258) i 39,68 posto Hrvata (4496), dok preostalih 4,85 posto čine *pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (576). Popisom je, nadalje, registrirano i 459 stradalih zarobljenika te 10.871 preživjeli zarobljenik, što znači da je život izgubilo... 4,05 posto od svih vojnika i oficira iz Hrvatske, kao i 8,25 posto svih stradalih vojnika i oficira VKJ. Nacionalna struktura pokazuje da je među njima bilo 64,92 posto Srba (298) i 29,41 posto Hrvata (135) te 5,67 posto *ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (26) (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 18-19).

³ Prema procjeni Popisne komisije o obuhvatu popisa proizlazi, pak, da je s područja Hrvatske u zarobljeništvo bilo između 19.203 i 20.232 vojnika i oficira, dok je s područja Jugoslavije u zarobljeništvo bilo između 242.037 i 255.004 vojnika i oficira (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 19 i 59).

Dakle, sa sudjelovanjem od 55,47 posto među zarobljenim vojnicima i oficirima s područja Hrvatske, Srbi čine 64,92 posto stradalih vojnika i oficira, dok Hrvati, koji predstavljaju 39,68 posto zarobljenih, čine 29,41 posto svih stradalih vojnika i oficira. Gledano u sklopu *nacionalnih korpusa* stradali Srbi čine 4,76 posto zarobljenih Srba iz Hrvatske, dok stradali Hrvati predstavljaju tri posto zarobljenih vojnika i oficira svoje nacionalnosti.

Prema već spomenutoj procjeni Popisne komisije o obuhvatu popisa od 56 do 59 posto proizlazi da je s područja Hrvatske između 778 i 820 zarobljenih vojnika i oficira izgubilo život. Među stradalima je između 505 i 532 vojnika i oficira srpske nacionalnosti, dok je stradalih hrvatske nacionalnosti znatno manje: između 229 i 241. Do sada obavljenom *revizijom popisa*, koja je i dalje u tijeku, ustanovljeno je da je s područja Hrvatske u zarobljeništvu stradalo 514 vojnika i oficira (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, Fond 179, i AMŽG, Beograd, Fond žrtve rata...), što je uvećanje od 11,98 posto (za 55 osoba) i predstavlja 62,68-66,07 posto od procijenjenog broja tih stradalih. *Nacionalna struktura* pokazuje da je među njima 348 Srba, što je uvećanje za 16,78 posto (za 50 osoba) i predstavlja 65,41-68,91 posto identificiranih od procijenjenog broja. Do sada je revizijom identificirano i 152 Hrvata, što je uvećanje za 12,59 posto (17 osoba) i čini 63,07-66,38 posto od procijenjenog broja tih stradalih, dok je kod skupine *ostalih i nepoznatih nacionalnosti* smanjen broj na 14 stradalih osoba, jer je kod 12 osoba u međuvremenu ustanovljena nacionalnost. Tijekom daljnjeg rada na reviziji popisa potrebno je još identificirati između 264 i 306 osoba, od kojih je 157-184 srpske i 77-89 hrvatske nacionalnosti. Inače, stradali zarobljenici VKJ predstavljaju veoma mali segment od 0,24 posto ukupno

stradalog stanovništva Hrvatske 1941.-1945. godine. Ipak, pijetet spram svih stradalnika i žrtava... nalaže da se u što moguće većoj mjeri obavi i njihova identifikacija..., čime se i oni spašavaju od zaborava.

Od do sada revizijom identificiranih stradalih zarobljenika (514) u postotku ih je najviše stradalo tijekom prve (27,63) i prvih mjeseci posljednje godine rata (20,23 posto). Nacionalna struktura pokazuje da 67,7 posto stradalih čine Srbi (348) i 29,57 posto Hrvati (152), a 2,73 posto *pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (14), što je sve vidljivo i iz tab. 1.

Tablica 1: *Nacionalna struktura zarobljenih pripadnika VKJ prema godinama stradanja*

Vojnici VKJ	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	74	54	65	74	81	348
%	52,11	60,00	74,71	81,32	77,88	67,70
Hrvati	64	35	19	15	19	152
%	45,07	38,89	21,84	16,48	18,27	29,57
<i>ostali i nep.</i>	4	1	3	2	4	14
%	2,82	1,11	3,45	2,20	3,85	2,73
Ukupno	142	90	87	91	104	514
%	27,63	17,51	16,93	17,70	20,23	100,00

Srpski zarobljenici, gledano *prema godinama stradanja*, čine kao najbrojniji apsolutnu većinu među stradalima, s time što je tijekom prve dvije godine rata primjetno i zapaženije sudjelovanje hrvatskih zarobljenika u broju stradalih. Najveći je dio zarobljenih Hrvata (65,14 posto) stradao tijekom prve dvije godine rata (42,11 i 23,03 posto), dakle u razdoblju prije no što ih je preostala većina otpuštena iz logora, dok su ostali, vjerojatno jugoslavenski opredijeljeni Hrvati, dijelili istu sudbinu s ostalim zarobljenicima. Inače, tijekom 1943. stradalo je 12,5, 1944. godine – 9,87 i u po-

četku 1945. godine – 12,5 posto od zarobljenih Hrvata. Kod zarobljenika srpske nacionalnosti također je uočljiva neravnomjernost u stradanju, tako da ih je najmanje stradalo druge godine zarobljeništva (15,52 posto), nakon čega je slijedio rast u broju stradalih te ih je najveći dio (23,28 posto) život izgubio u prvima mjesecima posljednje godine rata. Inače, tijekom 1941. stradalo je 21,26, 1943. godine – 18,68 i 1944. godine – 21,26 posto od zarobljenih Srba. Od *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, pak, većina ih je živote izgubila tijekom prve i u prvima mjesecima posljednje godine rata (po 28,57 posto).

Iako u obvezi da poštuje međunarodne konvencije o tretmanu ratnih zarobljenika Njemačka ih se nije pridržavala, pa je, stoga, smrtnost među zarobljenim vojnicima, pa i oficirima bila velika. Posebno je bio težak položaj jugoslavenskih vojnika, dijelom i oficira jer zbog *rasparčavanja države* o njima nije imao tko službeno brinuti.

A tijekom su zarobljeništva pripadnici VKJ *stradali na različite načine*: kod većine registriranih – 50,19 posto – se navodi da su ubijeni u logoru, a kod 33,85 posto da su umrli, dok je poginulih 11,67, a nestalih 4,29 posto, što je prikazano i u tab. 2.

Tablica 2: *Oblici/načini smrti zarobljenih pripadnika VKJ prema nacionalnostima*

Vojnici VKJ	umrli	poginuli	ubijeni	nestali	Ukupno
Srbi	126	36	169	17	348
%	72,41	60,00	65,50	77,27	67,70
Hrvati	45	23	80	4	152
%	25,86	38,33	31,01	18,18	29,57
<i>ostali i nepoz.</i>	3	1	9	1	14
%	1,72	1,67	3,49	4,55	2,73
Ukupno	174	60	258	22	514
%	33,85	11,67	50,19	4,29	100,00

Kod Srba, kao najbrojnije skupine u zarobljeništvu, većina ih (48,56 posto) pripada skupni ubijenih [gotovo svi su stradali, pa i nestali, naravno ubijeni, no ovdje je riječ o odrednici iz popisa: *ubijen*], dok ih je među umrlima 36,21 i poginulima 10,34 posto, a 4,89 posto ih je registrirano kao nestalo. Sa 67,7 posto stradalih vojnika i oficira Srbi čine 72,41 posto umrlih, 65,5 posto ubijenih, 60 posto poginulih i 77,27 posto nestalih. A većina stradalih Hrvata (52,63 posto) spada u skupinu ubijenih u zarobljeništvu, dok ih je umrlo 29,61 i poginulo 15,13 posto, a 2,63 posto registrirano je kao nestalo. Stradali vojnici i oficiri hrvatske nacionalnosti, iako čine 29,57 posto ukupno stradalih, čine, usto, 38,33 posto poginulih, 31,01 posto ubijenih, 25,86 posto umrlih i 18,18 posto nestalih. Najveći dio *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* je, pak, ubijen u zarobljeništvu (64,29) ili je u njemu umrlo (21,43 posto), pa oni, s 2,73 posto od ukupno stradalih vojnika i oficira, čine 4,55 posto nestalih i 3,49 posto ubijenih.

Revizijom popisa je do sada u 76,85 posto slučajeva – za 395 vojnika i oficira – ustanovljeno *tko je odgovoran za smrt zarobljenih* vojnika i oficira,⁴ a u 18,87 posto slučajeva (za 97 zarobljenika) se to tek utvrđuje, dok se za 4,28 posto slučajeva (za 22 zarobljenika) zna da su nestali te je potrebno, u mjeri u kojoj je to uopće izvedivo, ustanoviti i njihovu sudbinu, odnosno od koga su stradali. A pošto je većina zarobljenika bila stacionirana u njemačkim logorima to je i najveći broj vojnika i oficira stradao pod njemačkom jurisdikcijom. Nijemci su, stoga, odgovorni za smrt 356 zarobljenih vojnika i oficira (62,26 posto stradalih, a 91,13

⁴ Kategorija *počinitelja zločina* nije, inače, postojala u popisu iz 1964. godine, ali je uvedena u procesu revizije.

posto od onih kod kojih je utvrđen odgovorni za stradanje). Za 194 vojnika i oficira (54,49 posto) se zna da su stradala u *Stalagu*, za 130 (36,52 posto) se navodi da su stradali u neustanovljenome njemačkom logoru, a za 27 osoba (7,58 posto) se zna da su bili oficiri koji su stradali u *Oflagu*, dok se za pet vojnika (1,41 posto) samo navodi da su stradali u njemačkom zarobljeništvu. *Nacionalna struktura* pokazuje da Srbi čine 72,19 posto (257) vojnika i oficira za čiju smrt su odgovorni Nijemci, da je, prema istome kriteriju, od njih stradalo 25,28 posto (90) vojnika i oficira hrvatske nacionalnosti te 2,53 posto (devet) vojnika i oficira *ostalih i nepoznatih nacionalnosti*. Od stradalih zarobljenih Srba 54,09 posto (139) ih je život izgubilo u *Stalagu* i sedam posto (18) u *Oflagu*, dok se za 38,91 posto (100) njih navodi da su stradali u neustanovljenome njemačkom logoru (moguće je da je među njima bilo i oficira). Naposljetku, kod *vojnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, 77,78 posto (sedam) ih je stradalo u *Stalagu*, a 22,22 posto (dva vojnika) u neustanovljenome njemačkom logoru. A talijanska je vojska odgovorna za smrt 39 vojnika i oficira, što je 7,59 posto svih stradalih zarobljenika i 9,87 posto onih kod kojih je ustanovljen krivac za stradanje. Među stradalim zarobljenicima za čiju su smrt odgovorni Talijani bilo ih je 76,29 posto (30) srpske i 12,82 posto (pet) hrvatske nacionalnosti, a 10,26 posto (četiri vojnika) čine *zarobljenici ostalih i nepoznatih nacionalnosti*.

Zbog sveobuhvatnijega pregleda stradanja zarobljenih pripadnika VKJ potrebno je ustanoviti i njihovu *socijalno-ekonomsku strukturu*. Spomenutima popisom i kasnije djelomično obavljenom revizijom u potpunosti je rekonstruirana struktura zanimanja stradalih vojnika i oficira, rađena prema kategorizaciji koju je ustanovila Popisna komisija. Ana-

liza pokazuje, što je prikazana u tab. 3, da se među njima nalaze pripadnici svih *socijalno-ekonomskih kategorija*, s time što je njihovo sudjelovanje različito u sklopu pojedinih nacionalnih skupina.

Tablica 3: *Socijalna struktura/porijeklo zarobljenih te stradalih pripadnika VKJ prema nacionalnostima*

Vojnici VKJ	Ukupno	%	Srbi	%	Hrvati	%	ost. i nep.	%
-poljoprivrednici	288	56,03	205	58,91	79	51,97	4	28,56
-radnici	56	10,89	27	7,76	27	17,76	2	14,29
-privrednici	34	6,61	22	6,32	10	6,58	2	14,29
-voj.,polic.,žand.	85	16,54	64	18,39	20	13,15	1	7,14
-sužb.,struč. i sl.	33	6,42	20	5,75	10	6,58	3	21,43
-đaci i studenti	4	0,78	2	0,57	2	1,32	-	-
-ostala zanim.	4	0,78	2	0,57	2	1,32	-	-
-nepoz. zanim.	9	1,75	6	1,73	1	0,66	2	14,29
-sa ličnim prim.	1	0,20	-	-	1	0,66	-	-
Ukupno	514		348		152		14	

Kategorija koju čine *pripadnici vojske, policije i žandarmerije*, iako ne i najveća prema broju stradalih, izdvaja se prema sudjelovanju među stradalima sa 16,54 posto (inače, u ukupnom su broju zarobljenika iz Hrvatske sudjelovali s 8,54 posto, odnosno bilo ih je 968).⁵ Tako veliko sudjelovanje među stradalima može se objasniti time što jedino oficiri nisu odvođeni na rad izvan logora gdje bi se mogli snaći za hranu. *Poljoprivrednici [seljaci]*, pak, čine najbrojniju kategoriju među stradalim zarobljenicima gdje sudjeluju s 56,03 posto, što je manje od njihova sudjelovanja među svim zarobljenicima iz Hrvatske, a koje iznosi 63,57

⁵ Popisom je registrirano 75 stradalih i 893 preživjela pripadnika vojske, policije i žandarmerije među zarobljenicima iz Hrvatske (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 24 i 61).

posto (bila su 7203 takva zarobljenika).⁶ Razlika se može obrazložiti nešto boljim položajem poljoprivrednika/seljaka u zarobljeništvu koji su, zbog manjka radne snage, odvođeni da rade na poljoprivrednim imanjima gdje su dolazili do hrane. Sljedeća najbrojnija kategorija među stradalima su *radnici* koji sudjeluju s 10,89 posto, iako je njihovo sudjelovanje među svim zarobljenicima 15,13 posto (bilo ih je 1714), što je sličan slučaj kao i s poljoprivrednicima/seljacima. A od kategorija s najvećim sudjelovanjem među stradalima treba spomenuti *privrednike* sa 6,61 posto te *službenike, stručnjake i sl.* sa 6,42 posto, što je nešto više od njihova sudjelovanja u ukupnom broju zarobljenika, a koje iznosi 5,32 posto, odnosno 603 prvih, i 4,97 posto, odnosno 563 drugih (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 24 i 61). Nešto veće sudjelovanje među stradalima iz ove dvije kategorije... izazvano je time što je dio pripadnika tih kategorija služio u pričuvnome oficirskom sastavu VKJ, pa su, stoga, imali isti tretman kao i aktivni oficiri.

*

Analiza popisa je pokazala da je s područja Hrvatske u zarobljeništvu odvedeno 11.330 pripadnika VKJ, koji su predstavljali 7,93 posto svih zarobljenika 1941.-1945. s područja Kraljevine Jugoslavije. Surov život u zarobljeništvu lišio je života 514 vojnika i oficira, što je 4,54 posto od zarobljenika s tog područja, kao i 0,24 posto ukupnih ratnih žrtava Hrvatske. Među njima je 67,70 posto Srba i 29,57

⁶ Popisom je registrirano 268 stradalih i 6935 preživjelih poljoprivrednika među zarobljenicima iz Hrvatske (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 24 i 61).

posto Hrvata te 2,73 posto pripadnika *ostalih i nepoznatih nacionalnosti*. Najviše ih je stradalo tijekom prve i u prvima mjesecima posljednje godine rata, kada je život izgubilo 27,63 i 20,23 posto zarobljenika, s time što je većina Hrvata, prije mogućnosti otpuštanja iz logora, život izgubila u prve dvije godine rata, dok su Srbi i preostali jugoslavenski opredijeljeni Hrvati stradali tijekom cjelokupnog rata. Za polovinu stradalih (50,19 posto) je ustanovljeno da su ubijeni, dok ih je trećina (33,85 posto) umrla u zarobljeništvu. Njemačka je vojska odgovorna za smrt 90,13 posto zarobljenika, dok su za preostalih 9,87 posto odgovorni Talijani. Naposljetku, analiza socijalno-ekonomske strukture pokazuje da su pripadnici vojske, policije i žandarmerije podnijeli najveće gubitke s obzirom na njihovo sudjelovanje u ukupnome broju zarobljenika (16,54 posto prema 8,54 posto).

Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske 1941.-1945. i njihova socijalno-ekonomska struktura

Problem nacionalne strukture jedinica NOVJ iz Hrvatske nije, također, poklonjena posebna pozornost u povijesnoj znanosti, iako je taj problem, kako u zemlji, tako i u inozemstvu, otvoren još tijekom rata. U historiografiji (a često i u političkim izjavama) uglavnom su, stoga, zastupljeni stavovi zasnovani na popisima SUBNOR-a iz 1960. godine, rađenog na području cjelokupne bivše *druge* Jugoslavije, te iz 1964. i 1972. godine za područje Hrvatske, u kojima su popisani preživjeli pripadnici NOVJ, što proizvodi dojam o većinskom sudjelovanju Hrvata u tim partizanskim jedinicama. Ta činjenica jeste neosporna, ali samo za posljednje dvije kalendarske godine rata, dok je u prve tri ratne godine *srpski nacionalni element* bio *daleko brojniji* od *hrvatskoga nacionalnog elementa*. Kako je pojam *sudionik narodnooslobodilačkoga rata* veoma širok i otvara mogućnost za manipulaciju s brojem njihova sudjelovanja, sâm broj stradalih u NOR-u tu manipulaciju veoma umanjuje, iako je u potpunosti ne isključuje.¹ Stoga se ovdje uzimaju u raz-

¹ Tako, primjerice, na temelju zahtjeva za pojašnjenjem [ranijih] republičkih statističkih zavoda, 11. listopada 1965. P. Divljak, načelnik Odjeljenja političke statistike u Saveznom zavodu za statistiku u Beogradu, javlja... tim zavodima u Sarajevu i Zagrebu da se u kategoriji *u narodnooslobodilačkoj borbi* (NOB) *i savezničcima vojnim formacijama* doda šifra 9172 –

matranje samo stradali pripadnici NOVJ kao relativno pouzdaniji parametar za istraživanje, a [opet] na temelju popisa *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine.

Popisom je utvrđeno da su u tom razdoblju, [što je već spomenuto], na području Jugoslavije stradale 597.323 osobe, dok je na području Hrvatske stradalo 194.749 osoba: među potonjima je stradao 60.131 pripadnik NOVJ, odnosno 30,9 posto svih stradalih (dakle, odnos stradalih civila/žrtava i partizana/stradalnika je 2,2:1). *Nacionalna struktura* popisanih partizana u Hrvatskoj pokazuje da je među njima stradalo 31.805 Hrvata ili 52,9 posto svih stradalih partizana i 26.715 Srba ili 44,4 posto svih stradalih partizana te i 1611 *osoba ostalih i nepoznatih nacionalnosti* ili 2,7 posto svih stradalih partizana.

Popisna je komisija, međutim, usto, [već je spomenuto], ustanovila... čitav niz propusta pri izradi popisnika... (njime je, primjerice, obuhvaćeno od 56 do 59 posto osoba koje je trebalo obuhvatiti popisom),² pa je na njegovo korištenje stavljen embargo... do 1992. godine... [A, u naslovljenom slučaju], popisom je ustanovljeno i da je na području Jugoslavije stradalo 179.986 pripadnika NOVJ (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 5-23), što je 59 posto od do tada važećeg broja od 305.000 stradalih partizana, a na temelju podataka Reparacijske komisije pri Vladi FNRJ (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, Fond 54)...

ustanove NOV i POJ: bolnice, zbjegovi i sl., čime se otvorila mogućnost da se u redove boraca *uvuče i neboraćki element*, [najčešće *pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta/NOP*] (usp. AMŽG, Beograd, Fond žrtve rata...).

² Komisija je proračunala, [što je također već spomenuto], da bi popisom trebalo obuhvatiti od 1.061.000 do 1.066.000 osoba.

[Ne samo zbog toga, a] koristeći se [već navedenom] raznovrsnom arhivskom građom..., MŽG u Beogradu otpočeo je, [već je spomenuto], 1995. rad na reviziji tog popisa.

Ako se, [uza sve ranije navedene ograde], prihvati procjena Popisne komisije da je popisom obuhvaćeno od 56 do 59 posto onih koje je trebalo popisati i ako ona vrijedi za sve dijelove bivše Kraljevine Jugoslavije, dolazi se do *broja stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske*, a koji je između 101.917 i 107.377. Do sada je, pak, za područje Hrvatske ustanovljen broj od 61.833 stradala partizana (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, 179-2095-2867, *Žrtve... 1941.-1945. godine*, popis, i AMŽG, Beograd, *Hrvatska – žrtve*),³ što predstavlja od 57,6 do 60,7 posto od procijenjenoga broja stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske. Daljnjim radom na reviziji popisa trebalo bi poimenično obuhvatiti preostalih od 39,3 do 42,4 posto stradalih (ili od 40.084 do 45.544 stradala partizana), odnosno ustanoviti odgovara li navedena procjena stvarnim gubicima.

Iz procjene Popisne komisije o obuhvatu popisa od 56 do 59 posto također proizlazi i da je u jedinicama NOVJ iz Hrvatske stradalo između 53.907 i 56.795 Hrvata, a da je broj stradalih Srba između 45.280 i 47.705. Do sada je revizijom identificirano 32.497 stradalih Hrvata partizana (*692 nevootkrivena*: uvećanje za 2,2 posto) ili od 57,2 do 60,3 posto od procijenjenoga broja, dok je stradalih Srba partizana registrirano 28.216 (*1501 nevootkriveni*: uvećanje za 5,6 posto) ili od 59,1 do 62,3 posto od procijenjenoga bro-

³ Novoidentificirana su 1702 stradala, što čini uvećanje od 2,8 posto. U stvari broj je *novoidentificiranih* i veći, jer je izvjestan broj osoba s popisa *izbačen* kao *duplikat*, dok je za 491 osobu iz kategorije *nepoznate nacionalnosti* utvrđen nacionalni identitet.

ja.⁴ Revizijom je popisa potrebno identificirati preostalih od 39,7 do 42,8 posto (dakle, između 21.410 i 24.298 stradalih) kod stradalih Hrvata partizana, odnosno od 37,7 do 40,9 posto (dakle, između 17.064 stradala i 19.489 stradalih) kod stradalih Srba partizana.

Da bi se lakše shvatili sva stradanja i svi razmjeri koji iz toga proizlaze potrebno je ustanoviti..., [odnosno još jednom navesti] *nacionalnu strukturu stanovništva* Hrvatske 1941. godine..., a zbog izrazite disproporcije u sudjelovanju i stradanju pojedinih dijelova njena stanovništva u jedinicama NOVJ...: Hrvata je, prema procjenama, približno 72 posto, dok se procijenjeni postotak Srba kreće od 18 do 19, a *ostalih* od devet do 10 posto.⁵ Kada je samo riječ o postotku srpske populacije u Hrvatskoj, koji je prema procjenama, od 18 do 19 posto, treba uzeti u obzir da je stvarni broj Srba, [pa i nekih drugih, koji se ovdje ne razmatraju], tijekom rata manji i zbog njihova prisilnog iseljavanja te deportiranja i bježanja radi spašavanja života tog dijela stanovništva u Srbiju [i drugdje, kada je riječ o *drugima*],⁶

⁴ Veća razlika u nacionalnoj strukturi *novootkrivenih* stradalih partizana moguće je dijelom posljedica činjenice manjka vjerodostojnih podataka, odnosno nemogućnosti autora uvida u sve izvore, primjerice hrvatske (op.ur.).

⁵ Riječ je o statističkim, [točnije demografskim već ranije navedenima] procjenama, jer popis 1941. nije rađen. Izračunavanja su, [također je spomenuto], obavljena na temelju rezultata popisa iz 1921., 1931. [i 1948.] godine..., pa su i različita, posebno stoga što su sami popisi rađeni prema različitim metodologijama (usp. Kočović, 1985.: 143..., Žerjavić, 1989.: 39..., i Đorđević, 1997.: 165..., čija je procjena, već je spomenuto, prilično nepouzdana sa stajališta znanstvene kritike...

⁶ Deportacije su, [već je navedeno], primjenjivane i prije odluke Zagrebačke konferencije od 4. lipnja 1941. o preseljenju 30.000 Srba iz Hrvatske u Srbiju, iako je najveći dio u nju stigao bježeći od terora. Procjene o broju izbjeglih Srba tijekom 1941. iz NDH dostižu, [također je već spomenuto],

zatim zbog zarobljenih vojnika i oficira VKJ (Hrvati su, u pravilu, pušteni iz zarobljeništva) te odvedenih na prisilni rad u Njemačku [usp., primjerice, Grünfelder, 2003.: 455-472] (iz posljednje dvije spomenute kategorije svi su vojno sposobni), čime se uvećava postotni udjel sudjelovanja u jedinicama NOVJ preostalog stanovništva.

Tablica 1: *Stradali pripadnici NOVJ prema hrvatskim regijama i godinama stradanja*

Hrvatska (dalje: Hrv.)	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Banija ⁷	141	986	3593	1325	788	6.833
% u Hrv.	12,2	16,5	16,1	6,7	6,8	11,1
Kordun ⁸	265	1118	3115	1309	781	6.588
% u Hrv.	22,9	18,8	14,0	6,6	6,7	10,7
Lika ⁹	363	1197	2646	1817	953	7.006
% u Hrv.	31,3	20,1	11,9	9,2	8,2	11,3
Slavonija ¹⁰	88	688	2520	2851	2067	8.214
% u Hrv.	7,6	11,5	11,3	14,5	17,8	13,3
Sz Hrv. ¹¹	52	278	1331	3190	2199	7.050
% u Hrv.	4,5	4,7	6,0	16,2	18,9	11,4
Gk i Hp ¹²	77	478	1671	1748	967	4.941
% u Hrv.	6,6	8,0	7,5	8,9	8,3	8,0
Dalmacija ¹³	245	1195	6813	6099	3155	17.428
% u Hrv.	21,2	20,0	30,6	30,9	27,2	28,2

broj od 200.000 ljudi..., od kojih je samo dio iz Hrvatske (usp. Dedijer - Miletić, 1989.: 29).

⁷ AJ, Beograd, 179 - 2524-2598, i AMŽG, Beograd, Banija.

⁸ AJ, Beograd, 179 - 2182-2291, i AMŽG; Beograd, Kordun (Kord.).

⁹ AJ, Beograd, 179 - 2475-2523, i AMŽG, Beograd, Lika.

¹⁰ AJ, Beograd, 179 - 2292-2435, i AMŽG, Beograd, Slavonija.

¹¹ AJ, Beograd, 179 - 2095-2181 i 2737-2867, te AMŽG, Beograd, Sjeve-rozapadna Hrvatska (Sz Hrv.).

¹² AJ, Beograd, 179 - 2475-2523, i AMŽG, Beograd, Gorski kotar (Gk) sa Hrvatskim primorjem (Hp).

¹³ AJ, Beograd, 179 - 2599-2736, i AMŽG, Beograd, Dalmacija (Dalm.).

Popis (djelomično revidiran) je, mimo nedostataka, veoma indikativan po podacima koje pruža. Tijekom rata u jedinicama NOVJ stradala su 61.833 stanovnika Hrvatske: 1188 (1,9) u početnoj godini rata, 6077 (9,8) 1942. godine, 22.687 (36,7 posto) – što je i najviše – tijekom 1943. godine, 20.062 (32,4) 1944. i 11.819 (19,1 posto) u prvima mjesecima završne godine rata. Jačanje otpora..., [dakle proširenje antifašističkoga i oslobodilačkog te građanskog i revolucionarnog rata doveli su] do uvećanja broja stradalih partizana, koji je u drugoj godini rata pet puta veći negoli u prvoj, dok je 1943. godine 3,7 puta veći negoli prijašnje, 1942. godine i čak 19 puta veći negoli u prvoj godini rata. U sedam [točnije osam] hrvatskih regija stradalo je, pak, 58.060 pripadnika NOVJ. Razlika od 3733 stradala (61.833 – 58.060) javlja se kao posljedica neustanovljene općine rođenja prijavljenih osoba.

Pregled godišnjih stradanja prema regijama prikazan je, pak, u tab. 1 na prethodnoj stranici.

Da bi se bolje sagledao problem uključivanja stanovništva u partizanski pokret treba imati u vidu [već ranije navedenu] *nacionalnu strukturu stradaloga civilnog stanovništva (žrtava)* koja omogućuje potpuniju sliku ratnih zbivanja na području Hrvatske. Od do sada registriranih 213.396 osoba,¹⁴ tijekom rata Hrvatska je izgubila 151.187 civila, što je 70,9 posto svih stradalih, među kojima je, [što je također već navedeno], ponajviše Srba (86.493 stradala ili 57,2 posto

¹⁴ Ovaj je broj – 213.396 (trenutačni rezultat revizije popisa iz 2002. godine) – stradalih veći (od ranije navedenoga broja – 212.729 – trenutačnog rezultata nastavljene revizije iz 2005. godine) ili, čak, znatno veći od ne samo ovdje navedenog broja: 194.749 (broj ustanovljen popisom iz 1964. godine). Nastanak je takvih razlika, već je spomenuto, uvijek moguć pri revizijama bio kakvih popisa (op.ur.).

stradalih) i Hrvata (11.497 ili 7,6 posto stradalih), dok su 13.433 stradala (8,9 posto stradalih) iz kategorije *svi ostali* (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, *Žrtve... 1941.-1945. godine*, popis, i AMŽG, Beograd, *Hrvatska – žrtve*)..., [što je još ranije prikazano i u posebnoj tablici].

Ako imamo u vidu i da je Srba u Hrvatskoj bilo manje od 19, a da je Hrvata bilo više od 70 posto, to je međusobni odnos u stradanju civila bio u 1941. godini 28:1, u 1942. godini 20:1, da bi u 1943. *spao* na 6,5:1. A odnos stradanja civila Srba i Hrvata u 1944. je 3,5:1 i u početku 1945. godine 2:1.

[Svakako da je, uz snažan motiv borbe protiv okupatorâ i NDH, s jedne, i pristajanje dijela stanovništva uz revolucionarne ideje, s druge strane], veliko stradanje srpskoga civilnog stanovništva u prvim godinama rata dovelo je do njegova masovnog uključenja u redove NOVJ, posebno u regijama u kojima je živjelo u većem broju i kompaktno nastanjeno.

Nacionalna struktura nam pokazuje da je u *partizanima* poginulo 32.497 Hrvata (52,6), a Srba 28.216 (45,6), dok je *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti* poginulo 1120 (1,8 posto), što je prikazano i u tab. 2. Odnos u broju stradalih partizana hrvatske i srpske nacionalnosti je 1,2:1.

Tablica 2: *Stradali pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Hrvatska	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.
Srbi	927	4202	12.507	6.839	3.741
% u Hrv.	78,0	69,1	55,1	34,1	31,6
Hrvati	231	1759	9.770	12.868	7.869
% u Hrv.	19,4	28,9	43,1	64,1	66,6
<i>ostali i nepoznato</i>	30	116	410	355	209
% u Hrv.	2,5	1,9	1,8	1,7	1,8
Ukupno	1188	6077	22.687	20.062	11.818
% u Hrv.	1,9	9,8	36,7	32,4	19,1

Tablica 3: *Banija – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Banija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	130	930	3407	1051	626	6144
% u Baniji	92,2	94,3	94,8	79,3	79,4	89,9
% u Hrv.	11,2	15,6	15,3	5,3	5,4	9,9
Hrvati	11	56	186	274	162	689
% u Baniji	7,8	5,7	5,2	20,7	20,6	10,1
% u Hrv.	1,0	0,9	0,8	1,4	1,4	1,1
Ukupno	141	986	3593	1325	788	6833
% u Hrv.	12,2	16,5	16,1	6,7	6,8	11,1

Tablica 4: *Kordun – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Kordun	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	258	1076	2955	1028	556	5873
% na Kord.	97,4	96,2	94,9	78,5	71,2	89,1
% u Hrv.	22,3	18,1	13,3	5,2	4,8	9,5
Hrvati	7	42	160	81	225	715
% na Kord.	2,6	3,8	5,1	21,5	28,8	10,9
% u Hrv.	0,6	0,7	0,7	1,42	1,9	1,2
Ukupno	265	1118	3115	1309	781	6588
% u Hrv.	22,9	18,8	14	6,6	6,7	10,7

Analiza godišnjih stradanja pokazuje da su Srbi u prve dvije godine rata činili, [prema tom kriteriju, ali i stvarno], većinu u jedinicama NOVJ [usp. I. i S. Goldstein, 2003., 262-265]: odnos u broju stradalih 1941. je 4:1, a 1942. godine 2,5:1,¹⁵

¹⁵ "Na osnovu" izvještaja "i drugih dokumenata iz 1941. i početka 1942. godine, gdje se govori o mobilizaciji i drugima aktivnostima u vezi s Hrvatima, došli smo do približno maksimalnog broja Hrvata partizana na kraju 1941. godine – 800 ili 12,5 posto od svih partizana, dok je Srba bilo najmanje 5400 ili... 85 posto (odnos Srba partizana i Hrvata partizana bio je 7:1)... Sredinom" kolovoza "1942. partizani srpske nacionalnosti su pred-

tako da je u tom razdoblju stradalo 17.636 ili 62,5 posto od svih srpskih partizana. Aktivna borba protiv okupacije [i represije NDH] te njeno stalno jačanje dovela je, [uz postupno dijelom *ublaženi* teror ustaških vlasti], do smanjivanja stradanja srpskoga civilnog stanovništva, tako da se odnos u broju stradalih civila/žrtava i pripadnika NOVJ/stradalnika (*u srpskome narodnom korpusu*) smanjivao s početnih 26,8:1 u 1941 na 7,4:1 u 1942. i 1,2:1 u 1943. godini, da bi za cjelokupno razdoblje rata iznosio 3:1. U istome razdoblju, dakle prve tri godine rata, život je izgubilo 11.760 ili 36,2 posto od svih Hrvata stradalih u jedinicama NOVJ. Izvjesnost kraja rata nakon kapitulacije Italije 8. rujna 1943. godine,¹⁶ kao i sve očitija pomoć saveznika, [promjena politike vodećih političkih stranaka, prije svega Hrvatske seljačke stranke (HSS), prihvaćanje revolucionarnih ideja od strane dijela stanovništva, a uz novačenje koje su provodili partizani], pridonijeli su brojnijem uključivanju hrvatskog stanovništva u redove NOVJ..., čime se... u postotku uvećava i broj stradalih koji u posljednje dvije godine rata¹⁷ dostiže 20.737 ili 63,8 posto od svih stra-

stavljali barem" dvije "trećine svih partizana u Hrvatskoj (67-69 posto), a hrvatske nacionalnosti do jedne trećine (30-32 posto); njihov brojčani odnos bio je... 2,2:1" (Ivetić, 1995.: 152-156).

¹⁶ "Gotovo sa sigurnošću možemo tvrditi da je u jedinicama NOV i PO Hrvatske uoči kapitulacije Italije bilo... 19.500 Srba (64) i... 10.500 Hrvata (34 posto) i da je taj odnos približno bio 2:1... Nakon kapitulacije Italije u Hrvatskoj dolazi do ubrzanijeg rasta partizanskih jedinica, posebno u" područjima "duž jadranske obale..., tako da se za desetak dana brojno stanje NOV u Hrvatskoj udvostručilo i popelo na 60.000 pripadnika, od čega su većina bili Hrvati" (Ivetić, 1995.: 158).

¹⁷ "Prema pregledu brojnog stanja... za 30.11.1944. godine... bio je 121.351 partizan, od čega Hrvata 73.327 (60,4), Srba 34.758 (28,6) i *Muslimana* 3316 (2,8) te *ostalih nacionalnosti* 9671 (7,9 posto). Za određivanje brojčanog odnosa na kraju" Drugoga svjetskog rata (15.5.1945.

dalih Hrvata. S obzirom na ukupnu populaciju u Hrvatskoj (18 posto Srba prema više od 70 posto Hrvata), odnos u stradanju srpskih i hrvatskih pripadnika NOVJ je u 1941. godini 16:1, u 1942. godini 10:1 i u 1943. godini 5:1, da bi u 1944. i u početku 1945. *spao* na 2:1, pa je ukupni odnos u cjelokupnom razdoblju rata 3,5:1.¹⁸

Tablica 5: *Lika – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Lika	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	345	1118	2483	1566	728	6240
% u Lici	95	93,4	93,3	86,2	76,4	89,1
% u Hrv.	29,8	18,8	11,1	7,9	6,3	10,1
Hrvati	18	79	163	251	255	766
% u Lici	5,0	6,6	6,2	13,8	26,8	10,9
% u Hrv.	1,6	1,3	0,7	1,3	2,2	1,2
Ukupno	363	1197	2646	1817	953	7006
% u Hrv.	31,3	20,1	11,9	9,2	8,2	11,3

Zemljopisni raspored stanovništva u Hrvatskoj, od ravnopravno pomiješanih naroda do izrazito demografske nadmoći jednoga od dva naroda u pojedinim regijama, ili, pak, njenim dijelovima bitno je utjecao na razvoj *pokreta otpora*, [točnije antifašističkoga i oslobodilačkog te građanskog i revolucionarnoga rata]. *Pregled nacionalne strukture stradalih prema regijama i godinama stradanja* daje mnogo potpuniju sliku o zastupljenosti dva naroda u jedinicama

godine) koristit ćemo se "podacima iz *Popisa učesnika/sudionika NOR-a* koji je objavljen 1972. godine; tada su bila 228.474 živa učesnika/sudionika rata iz Hrvatske, od čega Hrvata 140.124 (61), a Srba 63.710 (28 posto); njihov odnos je 2,2:1" (Ivetić, 1995.: 165).

¹⁸ "Učešće/sudjelovanje Srba u odnosu na" cjelokupno "srpsko stanovništvo bilo je 11,2 posto, a Hrvata u odnosu na" cjelokupno "hrvatsko stanovništvo 4,7 posto; taj odnos je 2,4:1 u korist Srba" (Ivetić, 1995.: 167).

NOVJ, što je prikazano i u tab. 3-9 (na prethodnim stranicama: 120 i 122, te ovoj i sljedećoj stranici). Kod Hrvata zbroj poginulih partizana po regijama je 29.864 (2633 iz nepoznate općine, što čini 8,1 posto), a kod Srba 28.196 (20 iz nepoznate općine, što čini 0,1 posto).

Tablica 6: *Slavonija – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Slavonija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	69	584	2007	1515	932	5107
% u Slavoniji	78,4	84,9	79,6	53,1	45,1	62,2
% u Hrv.	6	9,8	9	7,7	8	8,3
Hrvati	19	104	513	1336	1135	3107
% u Slavoniji	21,6	15,1	20,4	46,9	54,9	37,8
% u Hrv.	1,6	1,7	2,3	6,8	9,8	5,0
Ukupno	88	688	2520	2851	2067	8214
% u Hrv.	7,6	11,5	11,3	14,5	17,8	13,3

Tablica 7: *Sjeverozapadna Hrvatska – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Sz Hrv.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	8	78	254	250	159	749
% u Sz Hrv.	15,4	28,1	19,1	7,8	7,2	10,6
% u Hrv.	0,7	1,3	1,1	1,3	1,4	1,2
Hrvati	44	200	1077	2940	2040	6301
% u Sz. Hrv.	84,6	71,9	80,9	92,2	92,8	89,4
% u Hrv.	3,8	3,4	4,8	14,9	17,6	10,2
Ukupno	52	278	1331	3190	2199	7050
% u Hrv.	4,5	4,7	6	16,2	18,9	11,4

Tablica 8: *Gorski kotar s Hrvatskim primorjem – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Gk i Hp	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	53	157	345	354	176	1085
% u Gk i Hp	68,8	32,8	20,6	20,3	18,2	22
% u Hrv.	4,6	2,6	1,5	1,8	1,5	1,8
Hrvati	24	321	1326	1394	791	3856
% u Gk i Hp	31,2	67,2	79,4	79,7	81,8	78,0
% u Hrv.	2,1	5,4	6,0	7,1	6,8	6,2
Ukupno	77	478	1671	1748	967	4941
% u Hrv.	6,6	8,0	7,5	8,9	8,3	8,0

Tablica 9: *Dalmacija – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Dalmacija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	63	259	1050	1063	563	2.998
% u Dalm.	25,7	21,7	15,4	17,4	17,8	17,2
% u Hrv.	5,5	4,3	4,7	5,4	4,8	4,8
Hrvati	182	936	5763	5036	2592	14.430
% u Dalm.	74,3	78,3	84,6	82,6	82,2	82,8
% u Hrv.	15,7	15,7	25,9	25,6	22,3	23,3
Ukupno	245	1195	6813	6099	3155	17.428
% u Hrv.	21,2	20,0	30,6	30,9	27,2	28,2

Uočljivo je da se u regijama u kojima je srpska populacija živjela kompaktno nastanjena u većem broju (područje bivše Vojne granice do 1882. godine) ustanak brže razvijao: stoga, primjerice, iz regija Banije, Korduna i Like potječe 66,4 posto svih stradalih partizana 1941. i 55,4 posto svih stradalih partizana 1942. godine. Srpsko se stanovništvo tih regija masovno uključilo u *partizanski pokret* te, u prve tri ratne godine, čini više od 90 posto poginulih među ustaničima i/ili partizanima, zadržavajući, u tom pogledu, i do kraja rata apsolutnu većinu: više od 70 posto stradalih...

među partizanima Hrvatske. I u Slavoniji srpski partizani čine apsolutnu većinu među stradalim partizanima (prve tri godine približno 80 posto), sve do prvih mjeseci 1945. kada se postotak njihova stradanja spušta ispod polovine ukupno stradalih (45,1 posto). U dvije od tri regije u kojima Srbi nisu živjeli u većem broju – u Gorskom kotaru s Hrvatskim primorjem i Sjeverozapadnoj Hrvatskoj – tijekom prve tri godine rata ni nije bilo više (u značajnijem postotku) poginulih partizana, iako je, ipak, u Gorskom kotaru s Hrvatskim primorjem...¹⁹ u talijanskoj okupacijskoj zoni taj postotak veći i poprilično ravnomjeran tijekom cjelokupnog rata. Iznimku predstavlja Dalmacija, koja je također bila u talijanskoj okupacijskoj zoni, u kojoj je partizanski pokret bio razvijen tijekom cjelokupnoga ratnog razdoblja, a posebno u razdoblju nakon kapitulacije Italije kada nastaje masovno uključ enje stanovništva u jedinice NOVJ. Stoga broj poginulih partizana iz Dalmacije dostiže 1943. godine 30,6, 1944. godine 30,9 i u početku 1945. godine 27,2 posto od svih stradalih pripadnika NOVJ (za navedene tri godine rata najveći postotak u Hrvatskoj). S područja Dalmacije potječe 28,2 posto svih stradalih partizana iz Hrvatske, među kojima Hrvati čine apsolutnu većinu s 82,8 posto (postotak varira od 74 do 84 posto tijekom cjelokupnog rata). Usto, *dalmatinski Hrvati* čine 44,4 posto svih stradalih Hrvata u jedinicama NOVJ. Naposljetku, kapitulacija je Italije bitno utjecala na razvoj ustanka, [dakle antifašističkoga i oslobodilačkoga, kao i građanskoga te revolucionarnog rata] i u ostalim regijama Hrvatske, čime se značajno uvećao i postotak poginulih partizana hrvatske nacionalnosti. Tako u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj stradali

¹⁹ Tijekom 1941. među poginulim partizanima Srbi čine 68,8 posto.

partizani hrvatske nacionalnosti u prve tri godine rata sudjeluju s 3,4-4,8 posto, da bi se taj postotak povećao u 1944. na 14,9 i u početku 1945. na 17,6 posto ukupno stradalih. Slično je i u Slavoniji, u kojoj se njihovo sudjelovanje tijekom prve tri godine rata kreće od 1,6 do 2,3 posto, da bi se 1944. popeo na 6,8, a u početku 1945. na 9,8 posto svih stradalih partizana iz Hrvatske.

Analiza spolne strukture pokazuje da je tijekom rata u jedinicama NOVJ život izgubilo 4938 žena, što čini osam posto od svih stradalih partizana iz Hrvatske [muškaraca je stradalo 56.895 ili 92 posto]. *Ukrštanje s nacionalnom strukturom* daje mnogo potpuniju sliku, pa je, *među stradalim ženama [stradalnicama]*, 68,33 posto Srпкиnja (3374) i 31,31 posto Hrvatice (1546) te 0,36 posto *pripadnica ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (18). Kod pripadnica dva najzastupljenija naroda [u Hrvatskoj] i jedinicama NOVJ sudjelovanje *prema godinama stradanja* je sljedeće, odnosno prikazano je u tab. 10.

Tablica 10: *Stradale pripadnice NOVJ-a (Srпкиnje i Hrvatice) prema godinama stradanja*

NOVJ	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%	Ukup.	%
Srпкиnje	103	91,	365	77,3	2017	76,	610	51	279	54,3	3374	63,8
Hrvatice	10	8,8	107	26,7	607	23,	587	49	235	45,7	1546	31,1

Srpske žene iz Hrvatske... zbog [već više puta spomenutih raznolikih] ratnih okolnosti... više od drugih žena sudjeluju u borbi, pa tako i više stradaju. S 3374 poginule žene-partizanke predstavljaju 12 posto od poginulih partizana/stradalnika srpske nacionalnosti (1941. čine 11 posto..., 1942. godine 8,7, 1943. godine, što je i najviše, 16,1 posto, 1944. godine 8,9 i prvih mjeseci posljednje godine rata 7,5 posto) i 5,5 posto svih poginulih partizana iz Hrvatske.

Najveći broj stradalih Srпкиnja/stradalnica srpske nacionalnosti je s Korduna, gdje u odnosu na 4727 stradalih muškaraca one – s 1146 stradalnica – predstavljaju 19,5 posto poginulih partizana iz te regije, zatim iz Like – 13,9, Banije – 12,7, Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem – 8,8, Slavonije – 6,3 i Sjeverozapadne Hrvatske – 4,9 posto, dok je, pak, taj broj, pa i postotak najmanji u Dalmaciji: 126 stradalih partizanki prema 2871 stradalom partizanu, odnosno 4,2 posto... Partizanke hrvatske nacionalnosti sudjeluju, pak, s mnogo manjim postotkom, dakle i brojem među stradalim borcima iste nacionalnosti. Spram 30.954 stradala muškarca te žene/stradalnice, s 1546 stradalih..., predstavljaju 4,8 posto poginulih partizana hrvatske nacionalnosti... (1941. godine 4,3, 1942. godine 6,1, 1943. godine, što je i najviše, 6,2, 1944. godine 4,6, da bi u početku 1945. *spale* na 2,7 posto stradalih pripadnika NOVJ) i 2,5 posto svih poginulih partizana iz Hrvatske. Većina ih se uključila u NOP nakon kapitulacije Italije, pa je u razdoblju posljednje dvije godine rata registrirano 53,2 posto tih stradalih žena (822). Odnos u broju stradalih pripadnica NOVJ/stradalnica srpske i hrvatske nacionalnosti je 2,2:1 (1941. godine 10:1, a u početku 1945. godine 1,2:1), ali – s obzirom na proporcionalno sudjelovanje... srpskoga i hrvatskog naroda u tadašnjem stanovništvu Hrvatske – odnos u stradanju je 8,8:1 (1941. čak 40:1..., a preostalih godina: 1942. godine... 13,6, 1943. godine 13,3:1, 1944. godine 4,2:1 i u početku 1945. godine 4,8:1). Naposljetku, *daleko* je *najmanje* sudjelovanje žena iz Hrvatske u jedinicama NOVJ registrirano u skupini *ostalih i nepoznatih nacionalnosti*: u toj skupini, među 1120 stradalih pripadnika NOVJ, identificirano 18 žena ili 1,6 posto stradalih u toj skupini.

*

Ni pitanju socijalno-ekonomske strukture žrtava [i stradalnika] rata, pa niti, [u sklopu potonjih], stradalih pripadnika NOVJ nije poklonjena puna pozornost u historiografiji... *druge* Jugoslavije, iako je *klasni moment* igrao veliku ulogu u političkoj teoriji i propagandi... socijalističke vlasti u razdoblju od gotovo 50 godina. Niz parcijalnih pokušaja istraživanja socijalno-ekonomske strukture nije, stoga, mogao proizvesti *konačni rezultat*. Razloge koji to opravdavaju možemo iznaći u nepostojanju jedinstvenoga i potpunog popisa sudionika rata, iako je bilo pokušaja popisivanja preživjelih, kao i stradalih sudionika rata, kako za cjelokupnu bivšu *drugu* Jugoslaviju, tako i, parcijalno, za pojedine njene bivše republike. Ozbiljniji rad u vezi s tim pitanjem trebao bi biti zasnovan na interdisciplinarnom pristupu: povijesnoj znanosti *kao pomoć* treba pridružiti sociologiju, statistiku, demografiju i druge srodne discipline...

Ovdje se pokušava djelomično riješiti to pitanje, i to samo u segmentu koji se odnosi na stradale pripadnike NOVJ iz Hrvatske, a [opet] prema djelomično revidiranom popisu *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine. *Analiza socijalno-ekonomske strukture stradalih partizana* treba pokazati tko je u njih odlazio, iz kojih su se *socijalno-ekonomskih kategorija* novačili, koliko su se, sagledano kroz *nacionalnu prizmu*, međusobno razlikovali, kakve je posljedice imala neravnomjernost u stradanju dva najbrojnija naroda, hrvatskoga u srpskog, u pogledu njihove budućnosti, a zbog nedovršenih ili nezapočetih mogućih *karijera stradalih*, kakve su bile gospodarske, kulturne i duhovne posljedice po te narode zbog stradanja pojedinih socijalno-ekonomskih skupina, od kojih su poneke bile nositelji društvenog života i modernizacije u svojim sredinama... Pritom su obrađene so-

cijalno-ekonomske kategorije preuzete iz metodologije, dakle i određenja spomenutog popisa.

Popisom je, [ranije je već spomenuto], ustanovljeno da je u Hrvatskoj 1941.-1945. stradao 60.131 pripadnik NOVJ..., među kojima je bilo 31.805 Hrvata (52,9) i 26.715 Srba (44,4) te 1611 *osoba ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (2,7 posto svih stradalih partizana)... Do sada je, međutim, revizijom, koja je otpočela 1995. godine, za područje Hrvatske, [što je također već navedeno], ustanovljen broj od 61.833 stradala partizana... U djelomično revidiranom popisu ustanovljeno je, usto, i *zanimanje* za 96,5 posto (59.692) *stradalih pripadnika NOVJ*, dok se za zanimanjima preostalih 3,5 posto (2141) stradalnika još traga. Ponešto je, pritom, povoljnija situacija kod hrvatskih partizana: poznato je zanimanje za 96,1 posto stradalih (31.236), dok je kod srpskih partizana poznato zanimanje za 95,8 posto stradalih (27.041).

Zbog preciznije analize socijalno-ekonomske strukture stradalih partizana potrebno je [još jednom] ustanoviti demografsku strukturu stanovništva Hrvatske u naslovljenome razdoblju..., [točnije ponoviti procjene o tome]: Hrvata je... bilo približno 72..., Srba... od 18 do 19... i *ostalih...* 9-10 posto... (usp. Kočović, 1985.: 173, Žerjavić, 1989.: 39, i Đorđević, 1997.: 165).

Socijalno-ekonomska struktura stanovništva može se, pak, djelomično sagledati i kroz popis stanovništva iz 1931. koji nam pokazuje da je, primjerice, na području Savske banovine 75,33 posto stanovništva živjelo od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, 12,08 posto od industrije i zanatstva te 5,13 posto od trgovine, kreditnih poslova i prometa, dok je 3,72 posto stanovništva radilo u javnim službama... i vojsci... te bilo u statusu slobodnih profesija. Sva su preos-

tala zanimanja obuhvaćala 3,74 posto stanovništva. Istodobno je, primjerice, na području Primorske banovine 83,53 posto stanovništva živjelo od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, 6,39 posto od industrije i zanatstva, 4,09 posto od trgovine, kreditnih poslova i prometa, dok je 3,51 posto... stanovništva radilo u javnim službama i vojsci te bilo u statusu slobodnih profesija, a 2,48 posto stanovništva bilo je preostalih zanimanja (usp. *Definitivni rezultati popisa stanovništva... 1931. godine*, IV, 1940.: VII-IX, i Dimić, 1996.: 36).

Prije analize socijalno-ekonomske strukture stradalih partizana potrebno je obaviti uvid i u opće stradanje pripadnika NOVJ iz Hrvatske, i to, [zahvaljujući djelomično revidiranom popisu], na veoma velikome uzorku od 57,6 do 60,7 posto do sada utvrđeno stradalih.

Tijekom rata u jedinicama NOVJ stradala su, dakle, 61.833 stanovnika Hrvatske: 1188 (1,9) u početnoj godini rata, 6077 (9,8) 1942. godine, 22.687 (36,7)..., što je i najviše, 1943. godine, 20.062 (32,4) 1944. godine i 11.819 (19,1 posto) u prvima mjesecima završne godine rata. Među njima je stradalo Hrvata 52,6 posto (32.497)... te Srba... 45,6 posto (28.216), dok je *svih ostalih pripadnika i nepoznatih nacionalnosti* poginulo 1,8 posto (1120)... [Sve to je već i ranije navedeno, štoviše i prikazano u posebnoj tablici, uz analizu stradanja prema ratnim godinama i odnos stradanja srpskih i hrvatskih pripadnika NOVJ/stradalnika].

Analiza zanimanja, koje je ustanovljeno..., [već je spomenuto], za 96,5 posto (59.692) *stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske...*, pokazuje, kao što je i prikazano u tab. 11 na sljedećoj stranici, da se među njima nalaze pripadnici *svih socijalno-ekonomskih kategorija*.

Tablica 11: *Zanimanja/socijalno-ekonomske kategorije stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Hrvatska, zanimanje	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%	Ukupno	%
poljo-privrednik	631	56,9	3540	61,2	13.536	61,9	11.274	58,1	6.775	58,7	35.756	59,8
radnik	205	18,5	1059	18,3	3.799	17,4	4.080	21,1	2.423	21,0	11.566	19,4
industrija-lac, zanatlija, trgovac	58	5,2	225	3,9	622	2,8	692	3,6	463	4,0	2.060	3,5
službenik, stručnjak, pripadnik slobodne profesije	51	4,6	179	3,1	548	2,5	528	2,7	346	3,0	1.652	2,8
vojna osoba, policajac	37	3,3	119	2,1	202	0,9	165	0,9	109	0,9	632	1,1
izdržavane osobe	64	5,8	309	5,3	1.790	8,2	1.050	5,4	510	4,4	3.723	6,2
učenici i studenti	45	4,1	269	4,6	1.055	4,8	1.287	6,6	755	6,5	3.411	5,7
ostala zanimanja	16	1,4	78	1,3	275	1,3	274	1,4	146	1,3	789	1,3
nezaposleni	1	0,2	9	0,2	34	0,2	38	0,2	21	0,2	103	0,2
Ukupno	1108		5787		21.861		19.388		11.548		59.692	

Najbrojniju kategoriju čine poljoprivrednici [seljaci] s 59,8 posto stradalih, slijede radnici sa 19,4 posto (22 posto radno aktivnih), zatim izdržavane osobe sa 6,2 te kategorija *učenika i studenata* s 5,7 posto stradalih, dok je *svih ostalih*, ukupno 8,9 posto, *daleko manje* među stradalima. Uočljivo je da je u početnoj godini rata veći postotak sudjelovanja kod ponekih kategorija negoli njihov ukupni postotak među stradalima. Tako je, primjerice, kod kategorije *industrijalaca, zanatlija i trgovaca* zabilježen postotak stradalih od 5,2 posto u 1941. godini, dok je njihovo ukupno sudjelovanje među stradalima 3,5 posto. Slično je i s kategorijom... *službenika, stručnjaka i slobodnih profesija*, kao i s kategorijom *pripadnika vojske, policije i žandarmerije* koje

u početnoj godini rata među stradalima sudjeluju s 4,6 odnosno 3,3 posto, dok je njihovo ukupno sudjelovanje među stradalima 2,8 odnosno 1,1 posto. Kod ostalih kategorija uočljivi su rast ili, pak, ravnomjernost u sudjelovanju među stradalima, ovdje stradalnicima, prema godinama rata u odnosu na njihovo ukupno sudjelovanje u stradanju.

Nacionalna struktura ukrštena sa socijalno-ekonomskom strukturom daje mnogo potpuniju sliku.

Srpski narod u razmatranim područjima..., [a zbog ratnih okolnosti već više puta navedenih], aktivno se, primjerice, uključuje u *partizanski pokret*, kojemu pristupaju pripadnici svih *socijalno-ekonomskih kategorija*, što je vidljivo i u tab. 12.

Tablica 12: *Stradali Srbi-pripadnici NOVJ prema zanimanjima/socijalno-ekonomskim kategorijama i godinama stradanja*

Srbi, zanimanje	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%	Ukupno	%
poljo-privrednik	565	63,9	2830	70,1	8.772	72,5	4386	67,7	2369	66,6	18.922	70,0
radnik	121	13,7	483	12,0	1.054	8,7	800	12,4	464	13,1	2.922	10,8
industrijalac, zanatlija, trgovac	36	4,1	121	3,0	219	1,8	168	2,6	113	3,2	657	2,4
službenik, stručnjak, pripadnik slobodne profesije	36	4,1	100	2,5	178	1,5	151	2,3	82	2,3	547	2,0
vojna osoba, policajac	31	3,5	103	2,6	129	1,1	83	1,3	51	1,4	397	1,5
izdržavane osobe	61	6,9	237	5,9	1.315	10,9	479	7,4	231	6,5	2.323	8,7
učenici i studenti	30	3,4	145	3,6	392	3,2	381	5,9	227	6,4	1.175	4,3
ostala zanimanja	4	0,4	8	0,2	26	0,2	20	0,3	6	0,2	64	0,2
nezaposleni	-	-	3	0,1	11	0,1	9	0,1	11	0,3	34	0,1
Ukupno	884		4030		12.096		6477		3554		27.041	

Najbrojniju kategoriju među stradalima srpskim partizanima čine poljoprivrednici/seljaci sa 70 posto stradalih, slijede radnici s 10,8 i izdržavane osobe s 8,7, a potom i 4,3 posto stradalih iz kategorije *učenika i studenata*, dok je *svih ostalih*, ukupno 6,2 posto, *daleko manje* među stradalima. I ovdje je uočljivo veće sudjelovanje pojedinih kategorija u prvoj godini rata negoli u ukupnom sudjelovanju u stradanju. Tako je, primjerice, kod zanatlija, trgovaca i industrijalaca registrirano 4,1 posto stradalih u 1941. godini, dok je njihovo sudjelovanje među stradalima 2,4 posto. Slično je i s kategorijama *službenika, stručnjaka i slobodnih profesija* te *vojnih osoba, policajaca i žandarma* kod kojih je sudjelovanje među stradalima 1941. godine 4,1 odnosno 3,5 posto, dok je ukupnom broju stradalih njihovo sudjelovanje dva odnosno 1,5 posto. Kod svih ostalih kategorija uočljivi su rast ili, pak, ravnomjernost u sudjelovanju među stradalima, dakle stradalnicima prema godinama rata u odnosu na njihovo ukupno sudjelovanje u stradanju.

Hrvatski narod, pak, zbog neizvjesnosti u vezi s budućnosti u novoformiranoj državi – NDH – koju je u početku veći dio hrvatskog naroda dočekao barem s odobravanjem, ako već nije i aktivno sudjelovao u njenom nastajanju, veoma se, također samo početno, sporo uključuje u partizanski pokret, [točnije antifašistički i oslobodilački te građanski i revolucionarni rat]. Stoga je socijalno-ekonomska struktura stradalih hrvatskih partizana, što je i vidljivo u tab. 13 na sljedećoj stranici, ponešto drugačija od one srpskih partizana, što je posebno uočljivo u prve dvije godine rata:

Tablica 13: *Stradali Hrvati-pripadnici NOVJ prema zanimanjima/socijalno-ekonomskim kategorijama i godinama stradanja*

Hrvati, zanimanje	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%	Ukupno	%
poljo-privrednik	60	28,8	692	41,1	4654	49,1	6.649	53,7	4144	55,2	16.199	51,9
radnik	82	39,4	562	33,4	2672	28,2	3.150	25,5	1841	24,6	8.307	26,6
industrijalac, zanatlija, trgovac	20	9,6	91	5,4	371	3,9	462	3,7	306	4,1	1.250	4,0
službenik, stručnjak, pripadnik slobodne profesije	12	5,8	72	4,3	339	3,6	347	2,8	251	3,4	1.021	3,3
vojna osoba, policajac	6	2,9	13	0,8	70	0,7	76	0,6	51	0,7	216	0,7
izdržavane osobe	3	1,4	68	4,0	463	4,9	549	4,4	264	3,5	1.347	4,3
učenici i studenti	12	5,8	113	6,7	640	6,8	866	7,0	491	6,6	2.122	6,8
ostala zanimanja	12	5,8	68	4,0	249	2,6	247	2,0	132	1,8	708	2,2
nezaposleni	1	0,5	6	0,3	21	0,2	28	0,3	10	0,1	66	0,2
Ukupno	208		1685		9479		12.374		7490		31.236	

Poljoprivrednici/seljaci čine ukupno najbrojniju kategoriju među stradalima hrvatskim partizanima – 51,9 posto, kod kojih je izražen stalni rast u sudjelovanju među stradalnicima prema godinama stradanja – od 28,8 posto u 1941. do 55,2 posto u početku 1945. godine. Drugi u ukupnom sudjelovanju u stradanju su radnici – 26,6 posto, koji u prvoj godini rata čine najbrojniju *socijalno-ekonomsku kategoriju* među stradalnicima – 39,4 posto. Slijede kategorije *učenika i studenata* sa sudjelovanjem, koje je *stabilno* tijekom cjelokupnog rata, od 6,8 te *izdržavanih osoba* sa sudjelovanjem od 4,3 posto među stradalima. Kod kategorija *industrijalaca, zanatlija i trgovaca, službenika, stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija* te *svih ostalih zanimanja* uočljivo je znatno veće sudjelovanje u stradanju u početnoj

godini rata, kada čine 9,6, 5,8 i, također, 5,8 posto stradalih, u odnosu na ukupno sudjelovanje u stradanju, koje iznosi četiri, 3,3 i 2,2 posto stradalih.

Skupinu radno aktivnog stanovništva čini 88,1 posto stradalih partizana (52.558), dok 11,9 posto tih stradalnika (7134) čine *izdržavane osobe* (žene, djeca, starije osobe), *učenici i studenti*. Najbrojnija kategorija među radno aktivnima su poljoprivrednici/seljaci sa 67,9, zatim radnici s 22, privrednici s 3,9, službenici, stručnjaci i pripadnici slobodnih profesija s 3,1 te vojne osobe, policajci i žandarmi s 1,2 posto, dok je partizana svih ostalih zanimanja stradalo 1,9 posto. Kod Srba je, pak, ako se razmatra *i nacionalna struktura stradalih partizana*, radno aktivnih stradalo 87,1 posto (23.543), dok 12,9 posto (3498) tih stradalnika čine izdržavane osobe, učenici i studenti. Socijalno-ekonomska struktura radno aktivnih među stradalima srpskim partizanima obuhvaća 80,4 posto poljoprivrednika/seljaka, 12,4 posto radnika, 2,8 posto privrednika, 2,3 posto službenika, stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija, 1,7 posto vojnih osoba, policajaca i žandarma te 0,4 svih ostalih zanimanja. A kod stradalih partizana Hrvata radno aktivnih je stradalo 88,9 posto (27.767), dok 11,1 posto (3469) tih stradalnika čine izdržavane osobe, učenici i studenti. Struktura radno aktivnih među stradalima hrvatskim partizanima obuhvaća 58,3 posto poljoprivrednika, 29,9 posto radnika, 4,5 posto privrednika, 3,7 posto službenika, stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija, 0,8 posto vojnih osoba, policajaca i žandarma te 2,8 posto svih ostalih zanimanja.

Poljoprivrednici/seljaci, doduše različiti prema svome imovinskom sastavu,²⁰ s 59,8 posto (35.756) predstavljaju najbrojniju kategoriju među stradalim partizanima (67,9 posto radno aktivnih), iako su kao *socijalno-ekonomska kategorija* bili mnogo zastupljeniji u stanovništvu Hrvatske. Najviše ih je stradalo 1943. i 1944. kad živote gubi 37,9 odnosno 31,5 posto svih poljoprivrednika/seljaka među partizanima. Među njima je registrirano 52,9 posto Srba (18.922) i 45,3 posto Hrvata (16.199) te 1,8 posto (635) *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, što je sve prikazano i u tab. 14.

Tablica 14: *Stradali poljoprivrednici/seljaci-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Poljoprivrednici	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	565	2830	8.772	4.386	2369	18.922
% u Hrvatskoj	89,7	79,9	64,8	38,9	35,0	52,9
Hrvati	60	692	4.654	6.649	4144	16.199
% u Hrvatskoj	9,5	19,5	34,4	59,0	61,2	45,3
Ukupno	625/ 631*	3522/ 3540*	13.426/ 13.536*	11.035/ 11.274*	6513/ 6775*	35.121/ 35.756*
% u Hrvatskoj	1,8*	9,9*	37,9*	31,5*	18,9*	98,2/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

²⁰ Posjedovna struktura poljoprivrednog zemljišta u Kraljevini Jugoslaviji pokazuje da je 34,3 posto seljaka imalo posjede do dva hektara (ha), što prema svim standardima nije zadovoljavalo njihov egzistencijalni minimum, 33,6 posto od dva do pet ha, koji su im jedva omogućavali prostu reprodukciju, 20,4 posto posjede od pet do 10 ha, a svega 8,7 posto seljaka/poljoprivrednika, koji su se mogli smatrati relativno imućnima, raspolagalo je s posjedima od 10 do 20 ha, i 2,6 posto seljaka/poljoprivrednika, stvarno imućnih, raspolagalo je s posjedima od 20 do 50 ha, dok je bogatih seljaka/poljoprivrednika, s posjedima od 50 i više ha, bilo svega 0,4 posto (usp. *Statistički godišnjak...*, 1989.: 201).

Srpsko seljaštvo se u rat uključuje masovno od početka rata i sve do potkraj 1943. čini većinu među stradalim poljoprivrednicima/seljacima u Hrvatskoj: u tom razdoblju stradalo ih je 64,3 posto. Hrvatsko se seljaštvo, pak, držeći se pasivno pod utjecajem HSS-a, [a dijelom, u početku, i prihvaćajući NDH ili odbijajući revolucionarne ideje, a u okolnostima također početne smanjene nacionalne ugroženosti], tek nakon kapitulacije Italije masovnije priključuje jedinicama NOVJ: u posljednje dvije godine rata strada 66,6 posto tog seljaštva. Odnos kod stradalih poljoprivrednika/seljaka srpske i hrvatske nacionalnosti među partizanima je 1,2:1,²¹ ali zbog zastupljenosti srpskoga i hrvatskog naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske odnos je, u stvari, 4,8:1.

Tablica 15: *Stradali radnici-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Radnici	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	121	483	1054	800	464	2.922
% u Hrvatskoj	59,0	45,6	27,7	19,6	19,1	25,3
Hrvati	82	562	2672	3150	1841	8.307
% u Hrvatskoj	40,0	53,1	70,3	77,2	76,0	71,8
Ukupno	203/ 205*	1045/ 1059*	3726/ 3799*	3950/ 4080*	2305/ 2423*	11.229/ 11.566*
% u Hrvatskoj	1,8*	9,2*	32,8*	35,3*	20,9*	97,1/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

Bliski politici komunističkog pokreta, industrijski, zanatski, trgovački, građevinski... *radnici* čine 19,4 posto stradalih partizana i 22 posto stradaloga radno aktivnog stanovništva uključenog u NOVJ, što je znatno više od njihova sudjelo-

²¹ Odnos 1941. godine je 9,4:1, 1942. godine 4,1:1, a 1943. godine 1,9:1.

vanja u stanovništvu Hrvatske. Među njima je, što je prikazano i u tab. 15 na prethodnoj stranici, identificirano 71,8 posto Hrvata i 25,3 posto Srba te 2,9 posto *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*.

U početnoj godini rata bilo je više stradalih Srba radnika negoli Hrvata radnika među partizanima u Hrvatskoj zbog njihova ranog pristupanja *partizanskom pokretu...*, [što je uvjetovano već više puta spomenutima razlozima u ratnim okolnostima]. No, već sljedeće, 1942. godine izrazila se *revolucionarnost hrvatskih radnika*, koji masovno prilaze partizanima (broj stradalih se uvećao za sedam puta), pa oni postaju brojniji no srpski radnici među stradalim partizanima, što je samo slučaj, kada je riječ o usporedbi stradalih Srba i Hrvata, kod ove *socijalno-ekonomske kategorije*. Odnos kod stradalih radnika srpske i hrvatske nacionalnosti među partizanima je 1:2,8, ali je zbog zastupljenosti hrvatskoga i srpskog naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske taj odnos, u stvari, 1,4:1.²²

Kategorija veoma bliska prijašnjoj (radnici) prema privrednoj grani, ali suprotna prema socijalnome i ekonomskom statusu obuhvaća *privrednike* (industrijalce, zanatlije, trgovce, građevinske poduzetnike...), koji u stradalim pripadnicima NOVJ u Hrvatskoj sudjeluju s 3,5 posto (3,9 posto

²² Ovaj je odnos izračunat pod pretpostavkom jednakog sudjelovanja kategorije *radnika* u dijelovima *srpskoga i hrvatskog narodnog korpusa*. No, pošto je vjerojatnije da je među Hrvatima bilo više radnika, jer su Srbi većim dijelom bili u privredno nerazvijenima hrvatskim regijama, to je i odnos u stradanju kod radnika drugačiji i s mnogo većim rasponom u korist Srba. Svi ostali odnosi, dalje u tekstu, izračunati na temelju zastupljenosti ta dva naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske, polaze od pretpostavke približno jednakog sudjelovanja *socijalno-ekonomskih kategorija* kod oba naroda.

radno aktivnih): među tim stradalnicima je, što je prikazano i u tab. 16, 60,7 posto Hrvata i 31,9 posto Srba te 7,4 posto *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*:

Tablica 16: *Stradali industrijalci, zanatlije, trgovci-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Industrijalci, zanatlije, trgovci	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	36	121	219	168	113	657
% u Hrvatskoj	62,1	53,8	35,2	24,3	24,4	31,9
Hrvati	20	91	371	462	306	1250
% u Hrvatskoj	34,5	40,4	59,6	66,8	66,1	60,7
Ukupno	56/ 58*	212/ 225*	590/ 622*	630/ 692*	419/ 463*	1907/ 2060*
% u Hrvatskoj	2,8*	10,9*	30,2*	33,6*	22,5*	92,6/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

Iako prema svome društvenom i ekonomskom položaju nisu bili bliski partizanskome političkom programu, srpski su privrednici, suočeni s... [već više puta spomenutim opasnostima opstanka] ukupnoga svog naroda [u ratnim okolnostima], bili prisiljeni uključiti se u partizanske redove, dok hrvatski privrednici masovnije pristupaju partizanima samo u Dalmaciji, a nakon kapitulacije Italije i u ostalim regijama Hrvatske. Odnos kod stradalih privrednika srpske i hrvatske nacionalnosti među partizanima je 1:1,9,²³ ali je zbog zastupljenosti srpskoga i hrvatskog naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske taj odnos, u stvari, 2,1:1.

Zaposleni u javnim službama, stručnjaci različitih profila i *pripadnici slobodnih profesija* čine u Hrvatskoj 2,8 posto stra-

²³ Odnos u 1941. je 1,8:1, a u 1942. godini 1,3:1.

dalih partizana (3,1 posto radno aktivnih). Njima treba dodati *i pripadnike vojske, policije i žandarmerije*, kojih je 1,1 posto među stradalim partizanima (1,2 posto radno aktivnih): među njima je, što je prikazano i u tab. 17, u prvoj kategoriji, identificirano 61,8 posto Hrvata i 33,1 posto Srba te 5,1 posto *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, dok je, u drugoj kategoriji, što je, pak, prikazano i u tab. 18 na sljedećoj stranici, registrirano 62,8 posto Srba i 34,2 posto Hrvata te tri posto *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*:

Tablica 17: *Stradali službenici, stručnjaci i osobe slobodnih profesija-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Službenici, stručnjaci, pripadnici slobodnih profesija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	36	100	178	151	82	547
% u Hrvatskoj	70,6	58,1	32,5	28,6	23,7	33,1
Hrvati	12	72	339	347	251	1021
% u Hrvatskoj	23,5	40,2	61,9	65,7	72,5	61,8
Ukupno	48/ 51*	172/ 179*	517/ 548*	498/ 528*	333/ 346*	1568/ 1652*
% u Hrvatskoj	3,1*	10,8*	33,2*	32,0*	20,9*	94,9/ 100*

*Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

Kod kategorije *službenika stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija* odnos u broju stradalih Srba i Hrvata u partizanima je 1:1,9,²⁴ ali je zbog zastupljenosti srpskoga i hrvatskog naroda u populaciji tadašnje Hrvatske odnos, u stvari, 2,1:1. Kada je, pak, riječ o kategoriji *vojnih osoba, polica-*

²⁴ Odnos u 1941. je 3:1, a 1942. godine 1,4:1.

jaca i žandarma odnos u broju stradalih partizana kod Srba i Hrvata je 1,8:1, ali s obzirom na sudjelovanje srpskoga i hrvatskog naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske on je, u stvari, 7,2:1.

Tablica 18: *Stradali pripadnici vojske, policije i žandarmerije-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Vojne osobe, policajci	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	31	103	129	83	51	397
% u Hrvatskoj	83,8	86,6	63,9	50,3	46,8	62,8
Hrvati	6	13	70	76	51	216
% u Hrvatskoj	16,2	10,9	34,7	46,1	46,8	34,2
Ukupno	37	116/ 119*	199/ 202*	159/ 165*	102/ 109*	613/ 632*
% u Hrvatskoj	5,8	18,8*	32,0*	26,1*	17,2*	97,0/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalnih te nepoznatih nacionalnosti*.

Inače, gerilski pokreti, [pa i partizanski pokret u sklopu antifašističkoga i oslobodilačkog te građanskog i revolucionarnog rata], okupljaju različite klase i slojeve stanovništva, pa se često u njihovim jedinicama nalaze i *socijalno-ekonomske kategorije* kojima, *prema njihovoj prirodi*, tu nije mjesto. Takav je *slučaj* i s jedinicama NOVJ u Hrvatskoj,²⁵ kod kojih je među stradalima partizanima registrirano 6,2 posto *izdržavanih osoba*, dakle žena, djece i starijih osoba: među njima, kada je riječ o nacionalnoj strukturi, registrira-

²⁵ Ako se partizanski pokret 1941.-1945. u Hrvatskoj, osim posve formalno, a i to u početku rata, može označiti *gerilskim*. Slična dvojba vrijedi i za ranija te kasnija svođenja partizanskog pokreta na *pokret otpora*, iako je, što na jednome mjestu koristi i autor, riječ o oslobodilačkom, točnije partizanskome pokretu u sklopu antifašističkoga i oslobodilačkog te građanskog i revolucionarnog rata (op.ur.).

no 62,4 posto Srba i 36,2 posto Hrvata [te 1,4 posto *pripadnika svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*], što je sve prikazano i u tab. 19.

Tablica 19: *Stradala izdržavana lica-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Izdržavane osobe	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	61	237	1315	479	231	2323
% u Hrvatskoj	95,3	76,7	73,5	45,6	45,3	62,4
Hrvati	3	68	463	549	264	1347
% u Hrvatskoj	4,7	22	25,9	52,3	51,8	36,2
Ukupno	64	305/ 309*	1778/ 1790*	1028/ 1050*	495/ 510*	3670/ 3723*
% u Hrvatskoj	1,7	8,3*	48,1*	28,2*	13,7*	98,6/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

Borba za... opstanak srpskog naroda u ratnim okolnostima, [uza sve druge već više puta spomenute razloge] potakla je masovno uključivanje i pripadnika ove kategorije u partizanski borački sastav u Hrvatskoj. To je dovelo do velike disproporcije u stradanju... pripadnika srpskoga i hrvatskog naroda, koja je iznosila 20:1 u prvoj godini rata te 4:1 u drugoj i trećoj godini rata, kada dolazi i do masovnijeg pristupanja hrvatskog naroda partizanskom pokretu, nakon čega se taj međusobni odnos u stradanju ujednačava, pa za razdoblje cjelokupnog rata iznosi 1,7:1, ali – s obzirom na proporcionalno sudjelovanje srpskoga i hrvatskog naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske – iznosi, u stvari, 6,8:1.

Učenici i studenti, naposljetku, što je prikazano i u tab. 20 na sljedećoj stranici, čine 5,7 posto stradalih partizana u Hrvatskoj, a među njima je registrirano 62,2 posto Hrvata i 34,4 posto Srba [te 3,4 posto *pripadnika svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*].

Tablica 20: *Stradali učenici i studenti-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Učenici i studenti	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	30	145	392	381	231	1179
% u Hrvatskoj	66,7	53,9	37,2	29,6	30,6	34,4
Hrvati	12	113	640	866	491	2122
% u Hrvatskoj	26,7	42,0	60,7	67,3	65,0	62,2
Ukupno	42/ 45*	258/ 269*	1032/ 1055*	1247/ 1287*	722/ 755*	3301/ 3411*
% u Hrvatskoj	1,3*	7,9*	30,9*	37,8*	22,1*	96,6/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

Odnos u broju stradalih učenika i studenata partizana kod Srba i Hrvata iznosi 1:1,8,²⁶ ali zbog zastupljenosti ta dva naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske odnos je, u stvari, 2,2:1.

Sudjelovanje stradalih pripadnika NOVJ iz 1941. je, [već je spomenuto], 1,9 posto, što prate, s minimalnim odstupanjima, i stradanja unutar svih *većih socijalno-ekonomskih kategorija*, a nasuprot *manjim kategorijama*, primjerice privrednicima kojih je stradalo 2,8 posto, službenicima, stručnjacima i pripadnicima slobodnih profesija kojih je stradalo 3,1 posto te pripadnicima vojske, policije i žandarmerije kojih je stradalo čak 5,8 posto,²⁷ dok je učenika i studenata stradalo znatno manje – 1,3 posto od ukupno stradalih te godine, što donekle pobija tvrdnje da je *ideja o revoluciji*

²⁶ Odnos u 1941. je 2,5:1, a 1942. godine 1,3:1.

²⁷ Sudjelovanje stradanja vojnih osoba, policajaca i žandarma je iznimno veliko i tijekom 1942. godine – kada iznosi 18,8 posto – naspram općeg trenda stradanja u toj godini, koji se kreće oko 9,8 posto.

bila najbliža mlađima (omladini).²⁸ Opći trend stradanja u prvima mjesecima posljednje godine rata je, pak, 19,1 posto, što prate, s manjim odstupanjima, gotovo sve *socijalno-ekonomske kategorije* stradalnika, konkretno stradalih partizana, osim privrednika te učenika i studenata kojih je stradalo 22,5 odnosno 22,1 posto, kao i izdržavanih osoba kojih je tada stradalo 13,7 posto od ukupno stradalih partizana.

*

Svi navedeni podaci, prema trenutačnom stanju djelomično revidiranog popisa *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine, čine presjek stradanja dijela stanovništva Hrvatske uključenog u jedinice NOVJ, koje obuhvaća 29 posto u ukupno stradalima u Hrvatskoj (213.396): stoga je i odnos broja stradalih pripadnika NOVJ/stradalnika (61.833) spram stradalog civilnog stanovništva/žrtava 1:2,4. Srpsko je stanovništvo, koje se od početka uključilo u partizanske jedinice, u tom sklopu podnijelo najveće gubitke: Srbi, s približno 18 posto u ukupnom stanovništvu Hrvatske, tijekom rata čine 45,6 posto (28.216) ukupnih partizanskih gubitaka Hrvatske. Pritom je uočljivo i veliko sudjelovanje Srпкиnja u jedinicama NOVJ: stoga one, u tom sklopu, sudjeluju u stradanju s postotkom od 5,5. Hrvati, pak, s približno 70-72 posto u ukupnom stanovništvu Hrvatske, tijekom rata čine 52,6 posto (32.497) ukupnih partizanskih gubitaka Hrvatske. Pritom se, usto, većina njih u jedinice NOVJ uključuje

²⁸ Sudjelovanje stradanja učenika i studenata je malo i tijekom 1942. godine – kada iznosi 7,9 posto – naspram općeg trenda stradanja u toj godini, koji iznosi 9,8 posto.

u posljednjim dvjema ratnim godinama, kada ih i strada 63,8 posto. S obzirom na ukupno sudjelovanje Srba i Hrvata u ukupnom stanovništvu Hrvatske, odnos broja stradalih partizana srpske i hrvatske nacionalnosti je 3,5:1. Naposljetku, pripadnika *ostalih naroda* u ukupnom stanovništvu Hrvatske je približno 10 posto, a u partizanima ih strada 1,8 posto.

Prezentirani podaci, usto, pokazuju da u partizane odlazi stanovništvo iz svih *socijalno-ekonomskih kategorija*, ali ne s istom dinamikom u sklopu dva naroda, srpskoga i hrvatskog. Kod srpskog su naroda [već više puta spominjani razlozi izazvani ratnim okolnostima] uvjetovali rano uključivanje u jedinice NOVJ stanovništva iz svih *socijalno-ekonomskih kategorija*, što je dovelo do toga da čak 8,6 posto ukupno stradalih partizana srpske nacionalnosti čine izdržavane osobe. Kod Hrvata je, pak, očevidna suzdržanost u pristupu partizanima poljoprivrednog stanovništva i/ili seljaštva kao najbrojnije kategorije u tadašnjemu hrvatskom društvu, posebno u početnim godinama rata. Njima nasuprot veliko je sudjelovanje radnika, privrednika, službenika i pripadnika slobodnih profesija, donekle učenika i studenata, posebno u početku rata, iako je njihov broj u tom vremenu mali u usporedbi s brojem srpskih sudionika. Analiza socijalno-ekonomske strukture stradalih partizana 1941.-1945. iz dva najbrojnija naroda, srpskoga i hrvatskog, pokazuje i da je, s obzirom na njihovo sudjelovanje u stanovništvu tadašnje Hrvatske (18 posto Srba i 72 posto Hrvata), srpski narod podnio znatno veće gubitke, što se snažno odrazilo, odnosno utjecalo na njegov kasniji, poslijeratni razvoj, [ali i položaj] u svim dijelovima Hrvatske. Odnosi stradanja srpskih spram hrvatskih partizana u iznosima od 4,8:1 kod poljoprivrednika/seljaka, zatim 1,4:1

kod radnika, 2,1:1 kod privrednika, kao i službenika, stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija, te 2,2:1 kod učenika i studenata pokazuju koliki je, u stvari, proizvedeni ekonomski, kulturni, tehnički i duhovni gubitak srpskog naroda s obzirom da su pojedine *socijalno-ekonomske kategorije stradalih* predstavljale [i/ili su mogle u poslijeratnome razdoblju predstavljati] nositelje modernizacije, privrednog razvoja te kulturnog, političkog i duhovnoga života te zajednice.